

हिन्दु समाज

आ ल्हारां

प्राज्ञ दान

R. N. K.

प्रकाशक

१० रस्ता / मा. प्र. प्र. पुस्तकालय सोसायटी, कोलकाता

તમારું ભવિષ્ય જાણવું હોય તો ?
 કુલનું નામ, પત્ર લખવાનો વખત અને તમારું
 સંબંધનું નામ આજના અંગ્રેજીમાં લખી મોકલો અથવા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોંપીયુટર વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૬૨૪૫.

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ શિક્ષક સમાજ આ ત્રણેય જાણીતા

વિભાગ ૬-૧૩

ગુજરાત શાહાવાવાડના અંગ્રેજી નામ લખા.

કે. ટી. સ્ટેમ્પોન્ડર. વી. પરસરામ એન્ડ કં.

મદનવાડ, એન્ડરસન રોડ, મદરાસ ગતી, શ્રદ્ધાવાડી,

પોસ્ટ: વલસાડ. મુંબઈ. નં. ૪.

पुष्प-वाटिका श्री सुरेश्वर्य नमः पुष्पः पर

हिन्दुसभाज आ लहारां

पल्लिहान

[हिन्दुसभाजनां पांथ हृदयबोद्ध संस्कार विज्ञान]

प्रयोगः विष्णुसूक्तः

[अथ-प्रकाशना सभाधिकार प्रकाशने स्वाध्याय]

: प्रकाशक :

श्री हरिहर मुस्तकास

सैयदपुरा—सुरत.

मूल्यः चार आना

અભિદાન

['આત્મસમર્પણ'ની પાંચ આંસુલીની કથાઓ]

(૧)	....	....	“ લીની આંખ ”
(૨)	....	....	“ પ્રેમને ચરણે ”
(૩)	....	....	“ આશાભર્યા અંત ”
(૪)	....	....	“ અંતરની આગ ”
(૫)	....	....	“ અપરાધી ”

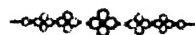
બીજી વખતના છપાયેલા પેજના નંબર ૬૬ થી ૭૬
સુધારીને ૭૭ થી ૮૪ વાંચવાં.

:: બહાર પડી ચૂકી છે ::

રંગે રંગમાં રવાનગ્યનાં મુદ્ધા બિન્દુ ટપકાવે !
લીટીએ લીટીએ સ્વદેશભક્તિનાં યરાતન પ્રકટાવે !
શબ્દે શબ્દે “માનુષ્ય”ની આઝાદી ખાતર મરી શકવાના
મંત્ર સીખવે !

: એવી અહિંસાના સિદ્ધાંત ઉપર આલેખાયેલી :
ખેતખાણ સાથેની પ્રદ્યભેદક શાયકથા

આત્મ ભોગ યાને આઝાદે વતન

મૂલ્ય: ચાર આના [પોપ્પેજ સાથે]

એ એલ

મહારી પુષ્પ-વાટિકામાં આજ આ આવનમું પુષ્પ પ્રકુલ્લે છે. છતાં અદ્ધસોસની વાત એ છે, કે અન્ય પુષ્પોની માફક એમાં આંખો અને હૈયાને કારનારી શિતલ સુવાસ નથી, કિન્તુ આંખોમાંથી આંસુ ટપકાવનાર અને હૃદયને વલોવી નાખનાર હિન્ની ધગધગતી પમરાટ ભરેલી છે.

પ્રખુત સામાજિક પુસ્તકમાં હિન્દુસમાજના હૃદયભેદક અલિદાનો રજુ કરતી ન્દાની ન્દાની પાંચ નવલિકાઓ છે. એ દરેક આજથી લાંબો વખત પહેલાં મુંબઈના ગ્રામીણ પત્રો અને માસિકમાં પ્રકટ થઈ ચુકેલ છે. આજ પર્યંતના મહારી આવી છટક છટક પ્રકટ થઈ ચુકેલ નવલિકાઓના સંગ્રહમાંથી આ પાંચ ચૂરી કાઢી યજ્ઞા મુધારાવધારા સાથે પ્રકાશકે પુસ્તકાકારે પ્રકટ કરવાનું પ્રથમ સાહસ ખેડ્યું છે. જે જનસમાજ એને અપનાવશે, ઉત્તેજન આપશે, તો ભવિષ્યમાં આવાંજ ખીજે સંગ્રહ પ્રકટ કરવાની એમની હોંસ છે.

પ્રેમો ! એ આશા પાર પાડે ! સમાજ એ સાહસને વધાવે !

વાડીફળીઆ પગથીઆ શેરી

સુરત. ૧૫-૧૧-૩૧

વિનિત “પુષ્પ”

ગમનલાલ હીરાલાલ અલમી.

મફત !!! તદ્દન મફત !!! જગી હર :
વહેલો] ટપાલ ખર્ચ પણ અમે આપીશું. [તે વહેલો

રૂપીઆ બેના બે પુસ્તકો તદ્દન મફત મોકલશું

(૧) સર્વ વાજીંત શીક્ષક:-મૂલ્ય રૂપીયો એક

હારમોનીયમ ફોલરૂબા, વીગેરે જલ્દી અને સહે-
લાઈથી શીખી શકાય છે.

(૨) અધુરી આશા યાને આશાની ઈમારત

હિન્દુ સમાજનો એક સળગતો પ્રશ્ન. તેના ચિત્ર સાથે ૪૫
કી. ૧-૦-૦ અમારે ત્યાં એક પોપ્ટ કાર્ડ લખો અમે તમને
વીસ હેન્ડબીલ મોકલી આપશું. તે વીસ હેન્ડબીલો તમે
તમારા ગામ અથવા શહેરમાં પુસ્તકો વીગેરે ખરીદી શકે તેવા
ગૃહસ્થો, લાયબ્રેરીઓ અને સંસ્થાઓમાં વહેંચી દેજો અને
જેને તે આપો તે દરેકના પુરેપુરા નામ તથા તેઓનું ઈલાકા
લખી મોકલજો. એટલે તમને ઉપકા બે પુસ્તકો અમારા ખર્ચ
મફત મોકલાવી આપીશું.

વખત ગુમાવ્યા સિવાય આજેજ લખો:—

શ્રી “હરિહર” પુસ્તકાલય

સૈયદપુરા—સુરત.

ભીની આંખ

(૧)

આ

ખા ગામના લોકો એને પાગલ કહેતા. એ આખો દિવસ એ એક ભાંગેલા તંબુરો વગાડી પ્રેમ અને આશાનાં કંઈ ગીતો લલકાર્યા કરતો. એની જાન કોઈને ખબર નહોતી. પોતાનું નામ એ કોઈને કહેતો નહિ. કોઈ ખાવાનું આપે તો એ ખાતો નહિ. એમનો એમ એ ભૂખ્યો તરસ્યો ચોનીસે કલાક રખડ્યા કરતો. ચીંથરેલાલ એનો

પાશાક હતો. કરમાયલું-ચિમળાયલું અને તેજ વિનાનું એનું વદન-ખદન હતું. માથા ઉપર વાળ અને મોઢા ઉપર દાઢી એને કોઈ મહા-પુરુષની માફક હતી. એ ધીમું બોલતો, ધીમું હસતો, અને ધીમું ચાલતો. એ હૃદયના તાર ઝલુઝલાવે એનું ગાતો છતાં કોઈ દિવસ કોઈએ એની આંખ ભીની નેહ નહોતી.

ગામને પાદરે-ચોરે પનિહારીના ઘાટ હતો. ત્યાં ગામની સરખે સરખી સહીઅરો-કુમારીઓ, સાંભાગ્યવતીઓ અને વિધવાઓ સોનેરી રૂપેરી રંગના ચક્રચક્રતાં બેડુલાઓ લઈ દરરોજ સહવારે અને સંધ્યાએ નિર્મળ જળ ભરવા આવતી. એ પાગલ ભિખારી પણ દરરોજ ત્યાં આવતો, તંબુરો વગાડતો, ગીત ગાતો, કંઈ સમાન કહેતો, અને ડોલાવતો;

ને પછી પાણી પી અદ્રશ્ય થઈ જતો. કોઈની સાથે એ કશી વાતચીત નહોતો કરતો. કોઈ એની મશ્કરી કરતી, તો કોઈ એની દયા ખાતી; પણ એને કોઈની પરવા જ નહોતી.

નિત્ય નિયમ પ્રમાણે આજ સંધ્યાનો સમય થતા એ પામલે પનિહારીને ઘાટે આવી પોતાના તંબુરાના તાર છેડ્યાં, એનાં કંઠમાંથી કશ્લાતી કંપારી બહુટે-નયનમાંથી ટીપાં દડદડે એવું ગીત બહાર પડ્યું.

—: ગીત :—

આંખે આંસુધાર...અમારી આંખે આંસુધાર
તૂટ્યો આશાતાર...અરેરે તૂટ્યો આશાતાર
નહાની સરખી નાવલડી લૂછ...કરતો સરિત-વિહાર,
તોફાને સઢ તોડી નાખ્યો...છવરાયો અધકાર

રૂંઠ્યો કશ્લાસાગર કિરતાર,

તૂટ્યો હૈયાનો અમુલ્ય હાર...આંખે

નાવડી ડુખી ને ડુખે ડુખ્યો...ઉડા તે જળ મોળાર,

આ પારે ઘસડાઈ એ...હું પહોંચ્યો પેલે પાર.

ખૂટ્યો મ્હારો ધીરજ બંડાર,

રડ્યો હું હીનભાગી ચોધાર...આંખે

પાણી ભરતી મુંઢરીઓના હાથમાં દોરડા એમના એમ રહી ગયાં. ચક્રવર્તી એકલાં માથે ચઢાવી કંઈક તો એની તરફ એકી ટસેજ નીર્મિ રહી. સડુ કોઈની આંખ એની તરફ હતી. સડુ કોઈનાં કુદચનાં

તાર એનાં કંઈયે ગીતો અણુઅણુ રહ્યા હતા, છતાં એ કાલની તરફ ઉઘી આંખ કરી નહોતો નિહાળતો. એ બધો ને એનું ગીત બહુ ! એની આંખો અને હૃદય ઉભય એનાં કંઈયે ગાનના ઉપરાઉપરી પલટામાંજ મરત હતા.

ગાન પૂરું થતાં જ એણે તાંબુરાને હેઠે મૂક્યો. કપાળ પરનો પરસેવો પોતાનાં ફાટા-તૂટાં વસ્ત્રથી લુછતો એ ઉભો થયો. નિત્ય નિયમ પ્રમાણે કુવા પાસે જઈ પોતાની સહીઅરને માથે ધડુલો ચઢાવતી એક યુવતીને એણે સભ્યતાપૂર્વક કહ્યું: “બહેન.....”

એ સ્ત્રી હંમેશા આવતી જતી, એટલે એની મનેચ્છ સમજી ગઈ. એણે પાણીથી ભરેલી ન્હાનકડી તામડી હાથમાં ઉઘડી. પામલે ખોખો ધરી મ્હોડે માડ્યો. એકે પાયું, અને બીજાએ પાણી પીધું. “મ્રણુ, ત્હારી આંખ દયાબીની રાખે.” એવા હંમેશનાં આર્શિવચન સાથે એ તાંબુરો લઈ ચાલતો થયો.

x

x

x

આજ ફરી બીજે દિવસે એ કુવા પાસે આવી બેઠા. ચોમાસાના દિવસ હોવાથી આકાશ કાળાં વાદળાથી ઘેરાયું હતું, એટલે ભોળવાની બહીકે આજ કોઈ પણ સ્ત્રી પાણી ભરવા નહોતી આવી. છતાં એણે પોતાનો કાર્યક્રમ ચાલુ કરી દીધો. “તૂટ્યો આશા તાર”નું હૃદયભેદક સંગીત એણે આંખ મીચી લલકાર્યું. ગાનની સમાપ્તિ થતાં એણે આંખો ઉઘાડી. જોયું તો કુવા ઉપર એક યુવતી ધડુલો ભરી રહી હતી. એણે પાસે જઈ પાણી પીવા ખોખો ધર્યો: “બહેન.....”

પણ આ અણુનાણુ અને પહેલપહેલી આવેલ યુવતી એના અધુરો ભાવાર્થ ન સમજી. એનું સંગીત એણે સાંભળ્યું હતું, પણ એ એને ઝાળખતી નહોતી. એણે પૂછ્યું: “શું છે?”

“ધોડું પાણી પા...શો?” નરમાશયી એની તરફ જોતા એ પાગલ ભિખારી બોલ્યો.

બીજો સવાલ એણે ન પૂછ્યો. શક્તિ હૃદયે એણે પાણી પાપું. પાણી પાતાં એના હાથ ધ્રુજતા હતા. ધાર ખોખામાં પડવાને બદલે વારંવાર બહાર પડતી હતી. એ અવાજ સાંભળેલો અને એ રહેરો કાંઈ વખત જોયેલો હોય એમ એનાં હૃદય અને નયનો એને કહેવા લાગ્યાં. પાણી પી એ તંબુરો લેવા પાછો ફર્યો. યુવતી પણ ધ્રુસો માથે ચઢાવી ઘર તરફ જવા નીકળી. ત્યાં એકએક મૂશળધાર વરસાદ તૂટી પડ્યો. પલળતા ખસેલા એક ધનધોર વૃક્ષ નીચે એ બાપટો ભિખારી તંબુરો લઇ ઉભો, અને ત્યાંજ એ યુવતી પણ વસ્ત્ર સંકારની પાછે પગલે આવી. પ્રત્યેકની પીઠ લિપ્ત લિપ્ત દિશામાં હતી. અને વિચાર-સંદિનાના વેગમાં ધસડાઇ રહ્યા હતા. વિચારમાં ને વિચારમાં પાગલના ખભા ઉપર ટેકવેલા તંબુરાવાળો હાથ જરા વધુ ઉંચો થતાં જ પાછળ ઉભેલી યુવતીના માથા ઉપર રહેલા બેગમાં વાગ્યો. બેડું અને તંબુરો બંને છટકી નીચે પડ્યાં. જુના—ખોખરા તંબુરાના નીચે પડી અફળાતાંજ તાર તૂટી ગયા. નવાં ચળકતાં પિત્તળનાં બેગમાં મોટો ગોબો પડ્યો, પાણી ઢળ્યું ને પનીહારીનાં ચીર લિપ્તયાં ને જુદાં.

અને એકેકની સહામે ફર્યા. ચાર આંખ કાણુવારને માટે એક ઘડ. છતાં એમાંથી એકેકની જીભ થએલ નુકસાન માટે એ ડપકના કે દાલગીરીનાં રુખ્દ કાંઈને કહેવા ન ઉપડી. યુવતી વસ્ત્ર નીચોવતી

ધડમાં પડેલા ખાડા તરફ જોઈ રહી હતી, જ્યારે લિખારી તૂટેલા તંબુરાને તપાસી રહ્યા હતા. બીની આંખો બીની હતી, બીનીનાં હૃદયો પણ બીના હતા, બીનીનાં શરીરો પણ બીનાં હતાં.

વરસાદનું જોર નરમ પડતા હવે ઝરમર ઝરમર જાંટીઓ વરસતી હતી. ખાલી બેઠું માથે મુક્તા યુવતીએ ઘર તરફ હવે ઉતાવળે પગલે ચાલવા માંડ્યું. થોડે ગાંધ, વળી પાશ્વું વળીને ઝાડ તરફ જોયું. બીની આંખે પાગલ લિખારી પણ મીઠા માડીને એની તરફ જ જોઈ રહ્યા હતા. એ થોભી. મનમાં કંઈક વિચારો આવતા એ પાછી ફરી. એની પાસે આવી બોલી: “મ્હારી સાથે મ્હારે ઘેર આવશો? હું તમને તંબુરાની ક્રીમત અપાવીશ.....”

લિખારી જવાબમાં મસ્તક નકારમાં હલાવ્યું. યુવતીને એની વધુ દયા આવી. “એનાં જીવન નિર્વાહનું આ એક માત્ર સાધન હશે!” એમ એણે ધાર્યું. તૂટેલા તંબુરો પોતાના હાથમાં ઉપાડી એણે એના એક હાથ પકડ્યો. “ચાલો ચાલો, હું તમને એકને બદલે કહેશો તો એવા એ તંબુરા અપાવીશ. પછી કંઈ છે?”

નિર્દોષ છતાં એ યુવતીના કામળ હસ્તસ્પર્શ લિખારીના શેમેરોમમાં વિહ્વરના ચમકારાની અસર થઈ. તે બોલ્યો: “જ્હેન, તંબુરાના તૂટેલા તાર સાંધવામાં હૃદયના તાર જેટલી મુશ્કેલી નથી નડતી, તેમ છતાં વર્ષોથી હૃદયના તૂટેલા તારને ચલાવી લેનાર આ દુઃખી આત્મા તંબુરાના તૂટેલા તારથી પણ ચલાવી લેશે. પોતાની સાથે બીજા કોઈના તાર હવે એ તોડવા નથી ઇચ્છતો.”

“તમે એ શું લયારો કરો છો? ખરેખર! તમે કોઈ દુઃખી આત્મા લાગો છો. કૃપા કરી ચિત્તને સ્થિર કરી મ્હારી સાથે ચાલો.”

યુવતીએ એને પાગલ નહોતો ધાર્યો. એનાં માર્મિક સન્દેહનું રહસ્ય એ નહોતી ઉઠેલી શકી, એમ પણ નહોતું. છતાં એ હજી એને પૂરેપૂરી ઓળખી શકી પણ નહોતી. “તમારે આવશુંજ પડશે. નહિ આવો તો પછી આ તંબુરાની નુકસાનીના બદલામાં બેઠું મૂકી જઈશ.....”

અબળાના આગ્રહે પાગલ અતિ હાર્યો. આગળ યુવતી અને પાછળ એ એમ બંને કંઈક શેરીઓ વટાવતાં એક આલીશાન મકાન પાસે આવી ઉભા રહ્યા. આડોશીપાડોશીની ઝાંઝો કે જે પાગલ લિખારીને દરરોજ કુવે જોતી હતી, તે પણ સહુ સહુને ઓટલે એને જોવા નીકળી. લિખારીને બહાર ઓટલે ઉભો રાખી એ યુવતી સત્વર અંદર ગઈ.

અંદર કોઈ નહોતું. એનો પતિ પ્રિયકાન્ત નોકરીએ સિધાવ્યો હતો. એક ખુણામાં એનો તદ્દન નવો તંબુરો પડેલો હતો. એણે એ ઉઠાવ્યો. લિખુકને આપવા એ બેઠેલી બેઠેલી બહાર દોડી.

દરમ્યાન આંગણે ઉભેલા લિખારીની નજર બારણા ઉપર મારેલી પિત્તળની તક્તી ઉપર પડી. “પ્રિયકાન્ત એમ. મુન્શી. બી. કોમ.” એટલા અક્ષરોવાંચતાંજ એણે પીક ફેરવી. ત્યાં તો સ્થામેની પાડોશણે એની સહીઅરને મજકરીમાં મોટે સાદે કહ્યું: “અલી, આજતો પદમા બહેનને ત્યાં પરીણા આવ્યા લાગે છે.” પ્રિયકાન્ત અને પદમા એ બે નામના લણકારા કાનમાં થતાંજ એ પાગલ તૂટેલો તંબુરો ઓટલા ઉપરજ પડતો મૂકી ત્યાંથી અદ્રશ્ય થઈ ગયો. જ્યારે પદમા નવો તંબુરો લઈ દાદરનાં પગથીઆ ઉતરી બહાર આવી. સારે લિખારીને ત્યાં ન જોતાં એની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. એનાં હૃદયની શંકાનું નિવારણ

હવે થઇ ગયું. “નક્કી એજ...” એટલા ઉદ્ગાર એનાં મોઢામાંથી બહાર પડી ગયા. ભાંગેલે દીક્રે એણે એ ભાંગેલો તંબુરો હાથમાં ઉપાડ્યો.

“ષ્ટમા બહેન, પરીણા તો ચાલ્યા ગયા.” એક વિનોદી ખડોશણ સહીઅરે એની મશ્કરી કરી. પણ ષ્ટમા એનો જવાબ આપ્યા વિનાજ મુંઝે મોઢે ધરમાં ચાલી ગઇ.

x

x

x

એ પછી ષ્ટમા હંમેશ પનીહારીને ઘાટે જતી, અને આમતેમ નજર નાખતી; પણ એ ગયો તે ગયો. એકે સ્ત્રીના જોવામાં એ પાગલ બિખારી ફરીથી ના આવ્યો. એનાં કરણ ગીત વિના એ કુલો ને ઘાટ સુના થઇ ગયાં. કેટલીક વિનોદી સખીઓએ ષ્ટમાને એનું કારણ પૂછ્યું, પણ એણે “હું ઓળખતી નથી, મહેને ખબર નથી.” એવો ઉડાઉ જવાબ આપી મૌન સેવ્યું.

દિવસ પર દિવસ ને મહીના પર મહીના વિતવા માંડ્યા, અને ષ્ટમા એ પછી દિવસે દિવસે દુઃખળી થતી ચાલી. એની દેખાવડી દેહ દવાદાર કરવા છતાંય ગળાવા લાગી. આખરે એ માંદગીને બિછાને પટકાઇ. ત્રિયકાન્ત રાત દિવસ એની પથારી પાસે બેસી એની સેવા કરતો. એક દિવસ એ ઉંઘમાં એટલું લવી પડી: “બિચારો અભાગી... મહે એને અન્યાય કર્યો...એનો તંબુરો.....”

એ વધુ ન બોલી. ત્રિયકાન્તને એના આ અધુરા શબ્દમાં પ્રથમ તો કંઈક બહેમ પડ્યો, પણ પાછળથી ઉંઘમાં અગર તાવના ધેનમાં લવાશે કરતી હશે એમ માની એણે એ તરફ વધુ ધ્યાન ન આપ્યું. અતે ધણી ધણી દવાઓ કરવા છતાં પણ અગરે એની તબિયત ન

સુધરી, ત્યારે પ્રિયકાન્ત ડૉક્ટરની સલાહ અનુસાર એને હવાફેર કરવા માટે હુજરે લઇ ગયો.

x

x

x

સમય રાત્રીનો હતો. હુજરે આવ્યા પછી ત્યાંના હવાપાણીથી પદમાની તબિયત કંઈક અંશે સુધરી હતી. આખી રાતના ઉઝાગરાવાળા પ્રિયકાન્તની આંખો આજ મીંચાઇ ગઇ હતી. પદમા જમણે હાથે પોતાની દુર્બળ દેહ ટેકવી ખારીએ ઉભી હતી. એને કાને રાત્રીની ગાઢ શાન્તિને ચીરી કણ્ણુરસની દહેરીઓ દહેરાવતો ધીરો સુર કાને પડ્યો.

‘તૂટ્યો આશા તાર...અભાગી તૂટ્યો આશા તાર.’

એજ ગીત અને એજ ગાનાર ! એની અશક્તિ ઉડી ગઇ. સંગીતના શોખીન પતિનો સાથે લાવેલ તંબુરો જગલમાં મારી એ સડસડાટ દાદરના પગથીયા ઉતરી નીચે આવી. અંધારામાં એ આગળ વધવા લાગી. સમુદ્ર કાંઠે બાળના દીપકની મંદ મંદ રોશનીમાં એણે એ પાગલ ભિખારીને એ કણ્ણુ ગીત લલકારતો જોયો.

બસ...એણે એને ઝોળખી લીધો. એના પગમાં આવેલી દાણુવારને માટેની શક્તિ હવે ગુમ થઇ ગઇ. આંખે અંધારા ફરી વળ્યા. તંબુરા સાથેજ ફેર આવવાથી એ ત્યાં ઢળી પડી. “પ્ર...પ્ર...પ્રવીણચંદ્ર... તં...બુ...રો.” એટલું કહેતાં એ મૃત્યુર્જાન થઇ ગઇ.

ભિખારીના વેશમાં ફરતાં એ પાગલ પ્રેમી પ્રવીણનો કંઈ અટકી ગયો. આંખો આશ્ચર્યથી ફાટી ગઇ. એણે અનિચ્છાએ પદમાનું માથું ખોળામાં મુક્યું, અને નતગૃતિમાં લાવવા એ અવનવા ઉપાયો આદરવા માંડ્યા. પણ અફસોસ ! એની મીંચાયલી પાપણો કેમે ફરી એકદમ

પાછી ન ઉઘડી. એટલામાં કંઈક યાદ આવતા એ પાગલે નાચે પડેલા તંબુરે ધ્રુજતે હાથે ઉચક્યો. અંદરથી ચીરાતે હૃદયે એણે એની સાથે તાર છેડી કંઈ મેળવ્યો. એનામાં ચેતન આણવા એણે ગીત આગળ ઉપાડ્યું.

—: બીન :—

સુકાઈ સરિતા અલાગી એ મીન,
હવે શીદ સંભારે એ દિન.
વીતાડ્યાં વર્ષો આશાહીન,
હવે શીદ થાય આજ ગમગીન?

કાગ્યની એકેએક લીટી એણે ફરી ફરી ઉઘલાવીને આલાપવા માંડી. કંઈક પલ્કુ કર્ણપ્રિય સુરે પદમાની મુછાં વળતા વાર ન લાગી. પાપણો ઉવડતાંજ એ વસ્ત્ર વ્યવસ્થિત કરી બેઠી થઇ ગઇ. અનુકંપાભરી વાણીમાં બોલી: “ પ્રવીણ, તમારી આ દશા ! ”

“તું સુખી છે, એટલે બસ. ત્હારે માટે...ત્હારા સુખને માટે...” બિખારીનો કંઈ ગળગળો થઇ ગયો.

“ત્હારે માટે તમે તમારા સર્વસ્વનો ભોગ આપ્યો. આપરનો... પ્રેમનો...અને હવે છેવટ પ્રાણનો ભોગ શીદ આપી રહ્યા છો ?”

“પ્રાણનો ભોગ એજ પ્રેમીઓનું અંતિમ પગથીઉ છે. પદમા, અને હવે હું એની ઉપરજ ઉભો છું. મ્હને એક વખત ત્હને સુખી જોવાની ઇચ્છા હતી, અને તે પૂર્ણ થઇ છે. હવે હું સુખેથી શાન્તિથી મરીશ.”

“તમે એટલામાં જોલમાંથી કેવી રીતે છૂટ્યા ?”

“મ્હને ન્હાસી છૂટ્યાને લગલગ ત્રણ માસ થયા.”

“એવું સાહસ ખેડવાની શી જરૂર હતી ?”

“ત્હારાં દર્શનને માટે, ત્હને ફક્ત એક વાર આ આખોથી મુખી થએલી જોવા માટે.”

“પ્રવીણ, તમે મનુષ્ય નહિ પણ દેવ છો. મહેં તમને અન્યાય આપ્યો છે. કહો તમારે માટે હું શું કરું?”

“કંઈ નહિ. આ તંબુરો પાછો લઈ જા. વખત આવે તો ભવિષ્યમાં મ્હારા તરફથી પ્રિયકાન્તને એટલુંજ કહેજો, કે પ્રવીણ પ્રાણ જતાં પણ ત્હારે માટે એક અક્ષર હોડ અહાર નહી કાઢે. છતાં...છતાં એણે આ મિત્ર ફરજ અજાવી ન કહેવાય! પદમા, જે મિત્રપ્રેમને ખાતર મહેં એને મ્હારા સર્વસ્વને ભોગે અચાવી લીધા, તેણે મ્હને આવો દગો નહોતો દેવો જોઈતો.”

“પ્રવીણ, પ્રવીણ, એમાં એમનો કંઈ વાંક નથી. વાંક મ્હારી વાંધી વિધાતાનો છે. તમને સાત વર્ષની સગ્ન થઈ, અને મ્હારા માઆપે પરાણે મ્હારાં લગ્ન એમની સાથે કર્યાં. બાકી એમાં એમનો મુદ્દલ અપરાધ નથી.”

“હશે, વિધાતાને અને એને જે ગમ્યું તે ખરું! થનાર વસ્તુ થઈ ગઈ. હવે જો તું ડાહી હોય, તો હાલ એક પણ અક્ષર મ્હારે માટે એને કાને ન નાખતી. એના કાનમાં કે હૃદયમાં હવે તું શંકાનો કચરો ન પાડીશ. એને શુદ્ધ હૃદયથી ચાહજો, અને ભૂલાયતો તો...મ્હને ભૂલાવા...હંમેશને માટે ભૂસી જવા નનતોડ પ્રયત્ન કરજો. જા, રાત વણી વીતી ગઈ છે. જલ્દી ઘેર જા. એ જાગશે, અને ત્હને ન જોશે તો વળી બહેમાશે ”

“આપણે પાછા ક્યારે મળીશું?”

“હવે મહને મળવાતી ત્હારે કંઈજ જરૂર નથી. હું આવતી કાલે આ સ્થાન છોડી જવા માગુ છું.”

“નહિ, કાલનો એક દિવસ રોકાઈ જાવ. હું તમને મ્હારા ખાનગી પૈસામાંથી થોડા લાવી આપીશ. તમે તે લઈને દૂર દેશાવર ચાલ્યા જાવ. તમને પકડવા તમારી પૂરું પોલીસ પડી હશે, એટલે તમને ડગલે ને પગલે હવે પૈસાની જરૂર પડશે. પ્રવીણ, મ્હારી આટલી વિનંતી માન્ય રાખી, વચન આપો, કે કાલ રાત્ર આ વખતે આ જગ્યાએ તમે મહને છેલ્લવેલ્લાં મળીનેજ જશો.”

“લલે, જા, ત્હારે માટે આટલું કીધું છે, તો એટલું વધારે.”

પ્રવીણે—એ પાગલ ભિખારીએ એને વચન આપ્યું. પદમા તાંબુરો ખાંડો ઉપાડી સપાટાખંધ પોતાનાં મકાન તરફ ચાલતી થઈ.

x

x

x

પ્રવીણચંદ અને પ્રિયકાન્ત બંને એકજ વર્ષે બી. એમની પરીક્ષા પસાર કરી નેશનલ બેંકમાં નોકરીએ જોડાયા હતા. બંને એકેકના જીવનન મિત્રો હતા. બંને એકજ ન્યાતના હતા. પ્રવીણના વિવાહ પદમા સાથે થયેલ હતા.

પ્રિયકાન્તને પુનાની રેસ રમવાનો લારે શોખ હતો. પિતાના તમામ પૈસાનું પાણી ક્યાં છતાં બ્યારે એ ન ધરાયો, ત્યારે એણે એક મવાલી મિત્રના સમજાવ્યાથી બેંકમાંથી નાણા ઉચાપત કરવાનો ત્રાગડો રચ્યો. અમુક એક વ્યાપારીના ખાતામાંથી રૂ. પચાસ હજારનો બનાવટી ચેક બનાવી પોતાના એ મિત્રને નામે એજ વ્યાપારીની ખોટી સહી કરાવી એણે એ સ્વિકાર્યો, અને પેલો મવાલી એ તમામ નાણાં લઈ એને પણ હાથતાળી આપી પલાયન થઈ ગયો.

થોડાજ દિવસમાં આ ગોટાળાનો ભેદ બહાર પડ્યો. ત્રિયકાન્ત એજ રાત્રે આપઘાત કરવાનો નિશ્ચય કરી સમુદ્ર-કાંઠે ગયો, પરંતુ અચીણ્થી પકડાઈ જતા તેણે એની આગળ હૃદય કાઢવી ખુલ્લો એકરાર કર્યો. આખરે મિત્રને બચાવવા અચીણે એ આરોપ પોતાને માથે ખેંચી લેવા એને વચન આપ્યું. અચીણે બીજા દિવસે બનાવટી એકના નાણા પોતે ઉપાડ્યાનો એકરાર કરી એટલી ગંભીર રકમ જુગારમાં હારી જવાની વાત કોર્ટ સમક્ષ કમુલી. અન્ય કોઈ પુરાવાના અભાવે ન્યાયાધીશે એને સાત વર્ષના સખ્ત કેદખાનાની સજા કરી.

શહેરમાં આ સમાચાર ફેલાતાંજ પદમાનો વિવાહ તૂટી ગયો, અને કર્મસંજોગે વર-વધૂ બંનેની અનિચ્છા છતાં ત્રિયકાન્તની સાથેજ એનાં લગ્ન લેવાયાં. શિક્ષિત અને સંસ્કારિત ત્રિયકાન્તને પાછળથી બહુ લાગ્યું, અને એણે લગ્નને આગલે દિવસેજ અચીણની નિર્દોષતાનો અને આત્મભોગનો પદમા પાસે રજૂ કર્યો. પણ હિંદુ સંસાર ! એના કડી-બંધનોએ બંધાયેલી પદમા મોટે પુરો મારી સળગતે હૃદયે ત્રિયકાન્તનો સંસાર માડવા આખરે સાસરે સીધાવી !

x

x

x

એ લાંબા વર્ષ એ વાતને જોતજોતામાં આજ વહી ગયા. ત્રિયકાન્ત તો સંસારના વિલાસ-વૈભવમાં હવે એ પુરાણી વાત પણ ધણીખરી ભૂલી ગયો હતો. જ્યારે પદમાના સ્ત્રી-હૃદયમાં કોઈ કોઈવાર એ યાદી ઉભરાઈ આવતી. એ એ આંસુ નીચોવીને પાછી રહી જતી.

છતાં મિત્રને ખાતર કારાવાસ સેવતા અચીણના હૃદયમાંથી પદમાની એ પ્રિય મૂર્તિ નહોતી ભૂસાઈ. એ બીની આંખ એને અત્યારે પણ ઝંખી રહી હતી. એ કશ્ચુગું હૃદય એના મિત્રની પાસે કશ્ચુતાનો બદલો

મચ્છી રહ્યું હતું. છેલ્લા છ માસથી પદમા કે પ્રિયકાન્ત કોઈ એને મળવા સરખું નહોતું આવ્યું. કોઈના તરફથી એ બાપકને આશ્વાસનો એક પત્ર સરખો પણ નહોતો મળ્યો. પછી એ હૃદય શોકાય ! પીસાય ! અસહિષ્ણુ બને એમાં શું નવાઇ ?

સ્નેહી અને સ્નેહભાગીનીના સમાચાર જાણવા આતુર બનેલાં અધીરાં હૃદયે એક રાત્રે સાહસ કરી જેલની દિવાલ કૂદી બહાર કૂકાવ્યું. પોલીસને થાપ આપવા એણે પાગલ ભિક્ષુકનો વેશ ધારણ કરી શહેરમાં રખડવા માંડ્યું. છેલ્લા છ માસથી પ્રિયકાન્તે પોતાનું રહેવાનું મકાન બદલ્યું હોવાથી એ એને ન શોધી શક્યો. પદમાના લગ્ન થઇ ગયા કે શું થયું ? પ્રિયકાન્ત ક્યાં છે ? એની કશી ખબર એને નહોતી. અને એ વાત જાણવા એ ત્રણ માસથી સતત પત્નીહારીને ઘાટે રખડ્યો. છેવટ એના મનની મુરદ બર આવી. પદમાને ઓટલે ચઢતાંજ એણે પ્રિયકાન્તનાં નામનું પાટી ઉંવાંચ્યું, અને એ સમજી ગયો. એ જે આશ્વાથી આવ્યો હતો, તે આશા નિરાશામાં મળી ગઇ. 'પદમા પ્રિયકાન્તની થઇ છે.' એ આધાતે એ ત્યાં ન થોભી શક્યો. એમને એમ મળ્યા વિના એ ત્યાંથી ઉપડી ગયો. વિધિનું કારમું ચક્ર તે આનું નામ ?

x

x

x

બ્યારે પદમા ઘેર પાછી ફરી, ત્યારે કાન્ત જાગતો હતો. આટલી મોડી રાત્રે પોતાની બિમાર પત્ની આવા અજાણ્યા સ્થાનમાં એકલી તંમુરો લઇને ક્યાં ગઇ હશે ? એ એને ન સમજાયું. છતાં ઉંઘવાનો ડાળ કરી એ પડી રહ્યો. સવાર પડી, બપોર થઇ, પણ પ્રિયકાન્તે એને કંઇજ ન પૂછ્યું. આખરે રાત્રી પડી. પદમાની ચર્ચા જોવા ખાતર કાન્ત ખોટો ઢોંગ કરી આજ પણ જાણીને છતે બેઠો સૂઈ

ગયો. વખત ચતા એ અચાનક યુવતી પોતાની પેડી ઉઘાડી એમાંથી અમુક રૂપીઆ લઈ રમાલમાં બાંધી ધીમે પગલે દાદર ઉતરી ગઈ. જનઘન કાન્ટો પશુ કોટ ટોપી ચઢાવી ઝટપટ કુતરૂલ જોવા એને પીછો પકડ્યો.

આગળ અંધારામાં એ અને પાછળ કાન્ટ ચાલ્યા જતા હતા. પ્રવીણ વચન પ્રમાણે પદમાને છેલ્લી મુલાકાત આપવા ગઈકાલની જગાએ આવી ઉભો હતો. પદમાએ એને રૂપીઆ આપ્યા, એનાથી “જનવ” કહેતાં રડી દેવાયું. પ્રવીણને ખભે માથું મૂકી એ હુસકે હુસકે રડી પડી. પ્રવીણ એને વાંસે હાથ ફરવતાં એને “પડયું પાનું નિભાવી લે” કહી બીની આંખે આશ્વાસન આપવા લાગ્યો.

પ્રિયદાન્ટે સગી આંખે આ બનાવ જોયો. એ એને પ્રેમ-નાટક સમજ્યો. “એક પાગલ લિખારીની સાથે પોતાની પત્ની પ્રેમમાં ! હવે એને તે દિવસના એના ઉંઘમાં કાંધેલા લવારાના શખ્દોનો ઉકેલ જડી આવ્યો. વહેમનો કચરો પ્રેમી આંખોમાં પડ્યો. આતશની લાલચોળ વરણો એમાંથી ઉડવા લાગી. એ ખૂની-ઝવૂની બન્યો. ઉશ્કેરાયો. એક પણ અક્ષરનો ઉચ્ચાર કાંધા વિના ગજવામાંથી ચપ્પુ કાઢી એ દોડ્યો. લેશ માત્ર વિચાર કર્યા વિના એણે સાહસ કરી નાખ્યું. પાગલ લિખારીના પડખામાં એની ધારદાર નાગી દૂરી એક ઈંચ ઉંડી ઉતરી ગઈ. આંતરડા બહાર ખેંચાઈ આવ્યાં. અવાચક બનેલી પદમાનો ચોટલો પકડી એણે જમીન ઉપર પટકી. “એવકા સ્ત્રી...” એણે રૂધીરમાં રંગદોળાયલો ચપ્પુ ફરી ઉઘાડ્યો. ત્યાં તો ફાટેલે ડાળે લોહીલોહાણુ પ્રવીણે થરથરતે હાથે અને અંધારા આવતી આંખે એના પગ પકડ્યા. “પ્રિય...કાન્ટ એ પતિ...છે.” એના હોઠ આગળ હાલી શક્યા નહિ. બીજી પળે એણે ઉઘાડી આંખે પ્રાણ છોડ્યો.

પોતાનું નામ એક અગ્નિપ્રાણનાં મોઢામાંથી સાંભળતાંજ એના હાથ માંહેનો ચપ્પુ હેઠે સરી પડ્યો. પત્નીનો પકડેલો ચોરસો છોડી દેતા એ લેડીલોહાણુ શમ પ્રતિ નીચો વળ્યો. ગજવામાંથી એટરી કાઢી એણે એનો પ્રકાશ એ અચેતન શરીર ઉપર નાખ્યો. ફક્ત એ ક્ષણ ! અને પ્રવીણને ઓળખતાંજ એનાં મોઢામાંથી એક કારમી ચીચીઆરી નીકળી ગઇ. “ઓ પ્રભુ, આ શું ? પ્રવીણનું ખૂન...” પદમા પણ ત્યાંજ તમ્મર આવતા એહોશ થઇ ઢળી પડી.

પોતાને ખાતર સર્વસ્વનો ભોગ આપનાર પ્રવીણને આ બદલો ! કાન્ત એના અચેતન દેહ ઉપર પડી બેફાટ રડી પડ્યો. પણ જનાર પાછળ રહેનારની ખુમ પછી કયારે સાંભળે છે ?

x

x

x

પ્રવીણનાં મૃત્યુએ કારમો જખમ લાગેલ એરી પદમાની તમિયત ફરી પાછી લથડી. પ્રિયકાન્ત પણ હવે અડધો પાગલ થઇ ગયો હતો. મિત્રનાં ખુનનો ડંખ એનાં હૃદયને રાત દિવસ ચટકી ખાતો હતો. એ ઉંઘમાં ને જાગૃત અવસ્થામાં “પ્રવીણ, મ્હને માફ કર.” કહી રડ્યા કરતો. ન ખાતો, ન પિતો. એવામાં પૂરા પંદર દિવસની બિમારી ભોગવી પદમા આ સંસાર છોડી ગઇ. દિવાના પ્રિયકાન્તનો સંસાર ધ્રુળમાં મળી ગયો. પ્રિયાનાં મૃત્યુની બીજીજ રાત્રે એણે પેલો તંબુરો ઉપાડી આ દુનિયાને છેલ્લા પ્રણામ કર્યાં.

x

x

x

x

આજ ચાર માસ પછી ગોકુલઅષ્ટમીના મેળામાં એક પાગલ બિખારી હળરો માણસોની ઠઠ વચ્ચે તંબુરા સાથે એક હૃદયંગમ સંગીત લલકારી રહ્યો હતો. ગીતની કડીએ કડીએ એની આંખમાંથી આંસુના ટીપાં સરતાં હતાં.

—: ગીત :—

સુતું પિંજર કરી મ્હારં, ઉડી ગઈ બેરહમ બુલબુલ !

છતાં નિપ્જુર નયનેથી, નથી આંસુ સરી શકતાં.

જનારા તો જતા રહે છે, હૃદયમાં ધા કરી ઉંડા,
પરંતુ પ્રેમીઓ પાગલ નથી પૂડે મરી શકતા.

અનેરી યાદમાં એની વીતે વરસો પછી વરસો,
છતાં ઉંચે ચઢેલા એ, નથી પાછા ફરી શકતા.

જગત જોવું હતું જેને, છતાં જે જોર પી સુતાં,
પછી એ શ્રીમુખે પાછાં નથી અમૃત ઝરી શકતા.

ખીંચું ખરતું ચઢ્યું પડતું સડું એ “પુષ્પ” સમજે છે,
છતાંયે મૂર્ખ દે સમજી નથી ધીરજ ધરી શકતા.

ફક્ત એકજ ગાયન ગાઇ એણે ગાવું બંધ કર્યું એની પોતાની

આંખો તો બીની થઇ જ હતી, પરંતુ તમામ શ્રોતાઓની આંખ પણ

એણે અશ્રુભીની કરી દીધી હતી. પૈસાનો હગલો એની પાસે પડ્યો

હતો. છતાં એક પાઇ સરખી એણે એમાંથી ન ઉપાડી. લોકોની

અત્યંત અભયખી વચ્ચે એ પાગલ પોતાનો તંબુરો લઇ ચાલતો થયો.

સંગીતના શોખીનોએ એને બહુ બહુ સમજાવ્યું, પણ એણે બીજું

ગાન ન હેડ્યું. એ ગયો, તે ગયો. ફરી પાછો એ શહેરમાં ન દેખાયો.

* પછી આજ પર્યંત એ લિખારીની બીની આંખ ક્યાંય લાગી નથી. *

પ્રેમને ચરણે !

(૨)

બા અને પરિમલ ઉભય એકજ ન્યાતના એકજ મામના અને એક સાથેજ રમીને ઉછરેલાં આડાશીપાડાશીનાં બાળકો હતાં. ઉભય એકેકને મટે પ્રાણુ પચરતા હતા.

કાળની ગતિ મહાન અને વેગવન્તી કહેવાય છે. એને બહેતા વાર લાગતી નથી. જોતજોતામાં એ નિર્દોષલાલે સાથે ખેલતા સંતાકુકડી અને રેતીમાં ધર બાંધવાની રમતો રમતા સાત-પાંચ વર્ષના સ્નેહીઓ આજ પંદર-આરના પ્રમાણમાં આવી પહોંચ્યા હતા. ધુબા કન્નાપદ વડાવી કાન્તાપદમાં અને પરિમલ બાળકવયમાંથી તરણુ અવસ્થામાં પ્રવેશી ચૂક્યા હતા.

યુવાની દીવાની છે. એમાં ડાહ્યા પણ ફૂલે છે, ને જુલે છે. પરિમલ-ધુબા પણ આ લોકના જ પંખીડા હતા. પરસ્પરને દેવી પ્રેમથી ગ્રહાતા હતા. છતાં વયના વધવાની સાથે સ્વાભાવિક રીતેજ એ બંનેમાં પણ યૌર્મ અને સંકોચનો આવિર્ભાવ થયો હતો. પહેલાની માફક એ નિર્દોષ હૈયાઓ હવે છુટથી રમત-મમત નહોતા રમી શકતા, તેમ એકેકનો આગળ અંતરના ઉભરા નહોતા ઠાલવી શકતા. છતાં કાંઈ

ન જીએ એમ લપાતા-હૂપાતા હજી એ બંને એકબે સમય મળતા મળવા ચૂકતા નહોતા.

પુષ્પાની માને મ્હોટીજોટી થએલ પુત્રી હવે પરિમલ સાથે છૂટથી બોલે ચાલે કે હરેરે એ નહોતું ગમતું. જો કે પરિમલની માનો વિચાર પોતાના પુત્રને માટે પુષ્પાના હાથની માગણી કરવાનો હતો, અને પ્રસંગ મળ્યે એક બે વાર એણે વાતવાતમાં એ વાત પુષ્પાની માતાને કાને નાખી પણ હતી, છતાં પુષ્પાની માતાને પોતાની પુત્રી એવે ગરીબ ઘેર પરણાવવાનું મુદ્દલ પસંદ નહોતું, એટલે એણે ‘જોષ્ઠ, વિચાર કરીશ, હજી વાર છે.’ કહી એનો કશો નિશ્ચયાત્મક જવાબ ન વાળ્યો.

છતાં પરિમલ અને તેની વૃદ્ધ માતાને પુષ્પા કુમારી હોવાથી હજી એની આશા હતી. પરંતુ આ દુનિયામાં એવી મંગલ આશાઓ કેટલા રાખે છે ? અને કેટલાની આશા ફળે છે ? છેવટ એક કાળ ચોઘડીએ અચાનક પુષ્પાના વિવાહની વાતો જોશબેર ન્યાતિમાં ચર્ચાઇ ઉઠી. માતા તરફથી આ વાત શાળાએથી પાછા ફરતા પરિમલને કાને આવી. એનાં હૃદયમાં જળ્યેરો આઘાત થયો, ફરવા જવાને બદલે એ સરિતાને કાંઠે આવી એસરીએ બેઠો. થોડી વારે પાણી ભરવાને બદલે નિત્ય નિયમ મુજબ પુષ્પા પણ ત્યાં માથે બેઠું મુકી મંદ મંદ પાદપગલી ભરતી આવી રહી. મુંગા મુંગા પરિમલ તરફ જોતાં એણે બેઠું ભરી ઉઠણ માથે મુકી. પાસે ઉભેલા પરિમલે હાથ દબાવે માથે ચલાવ્યું. બંને ચાલતા ચાલતા વાતે વળગ્યા.

“કાં, અજ આમ ઉદાસ કેમ દેખાય છે ? બોલતો કેમ નથી ?”
પુષ્પાએ પરિમલનું ઉતરેલું મોઢું જોતાં પ્રશ્ન કર્યો.

“પુષ્પા, આમ ઓસરીપર ધડીભર આવ. મ્હારે ત્હને આજ એક ખાનગી વાત કહેવી છે.”

“હાલે, પણ જલ્દી કરજો. બાએ મોકું ન થાય, એવી સખત સૂચના કરી છે.”

બંને એકેકનો હાથ ઝાલી પત્થરની ચોરસ ઓસરી ઉપર આવી બેઠા. પુષ્પા અધીરી યુવતી કાયલ ટહુકે એમ ટહુકી: “જે કહેવાનું હોય તે હવે કહી દે.”

“હું ત્હારે આજ અંતર ઉકેલવા ઇચ્છું છું.”

“ખુશીથી ઉકેલી નાખ. મ્હારી રજા છે.” એ નિર્દોષ ભાવે હસતી હસતી બોલી. એનો વિનોદી સ્વભાવ આવી મંભીર વાતચીતને પ્રસંગે પણ ન ગયો. બેડું ઉતારી એણે નીચે મુક્યું. દુનિયાની કાળી બાબુના ઓળા હળુ એની ઉપર નહોતાં પડ્યા.

“પુષ્પા, આજે અત્યારે તો ત્હને હસવું આવે છે, પરંતુ એ હસવું કાયમ રહેશે કે કેમ ? એ શંકા છે.”

“એટલે ? હું ન સમજી.”

“ત્હને કશીજ ખબર નથી ?”

“શાની ખબર ?”

“ત્હારા વિવાહની વાત ચર્ચાઈ રહી છે, એની.”

“કોણે કહ્યું ?”

“આખી ન્યાન કહી રહી છે.”

“કોની સાથે ?”

“પ્રભાતકુમાર સાથે.”

“પણ મહેને તો કોઈએ હજી ધરમાંથી એ વિશે હજી વાત પણ કરી નથી.”

“એ વખત ગયા. વરનારની સંમતી લેનાર આજ ગરબા-ગાંઠયા માળ્યાપ.”

“ભણે વિવાહ કરે, તેમાં આપણે શું?”

“એમ ન બોલ, પુણ્યા, પછી તારાં લગ્ન લેવાશે, અને તું હમેશને માટે પ્રભાતનું ધર માડવા સાસરે જઈશ.”

“પણ તેને છે શું?”

“હોય શું? પછી હું તને અને તું મહેને, આપણે એકઠને આમ નહિ મળી શકીએ, નહિ ચાહી શકીએ.”

“કરણ?” એ અણસમજીએ સમજણ વગરનો સવાલ કર્યો.

“લગ્ન એટલે એક જાતની પરાધિનતા! પુણ્યા, તને એ પ્રભાતને માટે પ્રેમ છે?”

“મહે તો એમને નજરેય જોયા નથી. તમે જોળો છો? એ કેવા છે?”

“મહારા કરતા રૂપમાં અને કુળમાં ઉત્તમ. વળી ધર પણ પૈસાદાર છે.”

“તો પછી શો વાંધો છે?”

“પછી મહારું શું? મહારી આશા-ક્યારીને તારા પ્રેમજળનાં સીંચને અત્યાર સુધી ઉછેરી એનું શું?”

“તમેજ કહો, મહેને તો એમાં કંઈજ સમજ પડતી નથી. હું શું કરું?”

“હું શું સમજ પાડું? તને એમ લાગતું હોય, કે તારે પ્રભાતનું ધર નથી માડવું, તો તું તારી બાને નાં પાડ.”

“અને એ નહિ માને તો ?”

“તો પછી એવાં પ્રેમ વિનાનાં પરાણે લગ્ન કરી જીવન બાળવા કરતા તો આ નદીમાં પડી રૂપી મરવું જલેતર.”

“મરી જવું ? પરિમલ, તમે મ્હને આપઘાત કરવાનું કહેો છો ?”

“જરૂર, પુષ્પા, જીવનમાં આમ એર રેડવા કરતા, સ્નેહને ખાતર સમાજનાં બંધન ઉપર બલિદાન દેવું...”

“ના, બા. એ તો મ્હારાથી નહિ બને. મરવાનું તે કાને ગમે ? એવું તો મ્હારાથી નહિ થાય.”

“તો પછી તું પરણીને પસ્તાછશ.”

“મ્હને બેઠું ચઢાવી દ્યો. બહુ મોડું થઇ ગયું.”

પરિમલે બેઠું પાછું ચઢાવ્યું. પુષ્પાએ ચાલવા માંડ્યું. “હવે જ્યાં દ્યો એ વાત. કાલે આવીશને, ત્યારે થઇ રહેશે. હું આજ બાને તમે કહ્યું છે, તેમ કહી જોઇશ.”

“એમાંનું કંઇ નહિ. હજી ત્હને આ બાબત સમજવાની હજી વાર છે.”

ચીરાતે કાળજે પરિમલ પાછો ઓસરી ઉપર આડો પડ્યો.

x

x

x

x

પુષ્પાએ ઘરમાં આવી બેઠું ઉતારી પાણીઆરા પર મોઢવ્યું. ત્યાં તો તેની ન્હાની જહેન દોડતી દોડતી આવી એને બાઝી પડી. “જહેન, જહેન, ખૂશખબર...”

“શાની ખૂશખબર ?”

“બા કહે છે, કે આજ ત્હારા વિવાહ થયા.”

“વિવાહ !”

“હા...કેમ...”

“ક્યારે ?”

“હમણાજ ખડેન...ચાલ આમ બહાર ઓરડામાં આવ. અને આ હુગડાં બદલી નાખ. ત્હારી કેટલીક ખડેનપણીઓ ત્હને મળવા આવી છે.” કહેતી પુષ્પાની આ ત્યાં આવી રહી.

પણ પહેલાની પરિમલની ભવિષ્યવાણી સાચી પડી. પુષ્પા-લગ્નભરી બાળા હવે શું બોલે ? એના હોઠ સીવાઈ ગયા હતા. એને આ પહેલીજ વાર કંઈક ગંભીરતાનું ભાન થયું. એક ઉંડો નિશ્વાસ નાખી એ અનિચ્છા છતાં બાની સાથે બહારના ખંડમાં ગઇ. બાએ એનો ચોટલો વાળ્યો. કપાટમાંથી સારાં સારાં કપડાં કાઢી પહેરાવતાં એ બોલી: “બે, હવેથી ડાહી થજો. આજ ત્હારો વિવાહ થયો છે પેલા પ્રભાતકુમાર આપણે ત્યાં તે દિવસે પરિમલની સાથે ચાહ પીવા આવ્યો હતો, તેજ, તેની સાથે. ઘર પૈસાદાર છે. આવતી કાલે ત્હને ત્યાંથી તેડવા આવશે. તું ત્યાં જાય, ત્યારે બધા સાથે વિનયપૂર્વક વાત કરજો. સમજ ?”

આ બધું બાપણ ભરડી ગઇ, પણ પુષ્પાનું એની તરફ ધ્યાન નહોતું. સરખેસરખી સહીઅરો આજ એને વધાઇ દેવા આવી હતી, તેમણે એને બહુ બહુ ચીડવી, હસાવી, બોલાવી, મસ્કરી કરી, પણ એનાં મોઢાં ઉપર હાસ્યલહરીઓ ન ફરકી. એનું હૃદય લગ્ન, સાસરું, અને સ્વામીનો ગૂઢ અર્થ સમજવા હવે ઉંડો પ્રયત્ન કરી રહ્યું હતું. છેવટ વિચારમાં ને વિચારમાં રાત્રી પડતા એ જમીને પેઢી ગઇ.

બીજી સહવાર થતા પુષ્પાને સાસરેથી તેડું આવ્યું. આજ એને પાણી ભરવા જવાનું નહોતું. એ નાહી ધોઇ રસોડામાં રાંધવા ભરાઇ

હતી, પરંતુ કંઈ ચિત્ત ટેકાણે નહોતું. આજ એનું દીલ દીલનું, નયન નયનનું, અને હાથ હાથનું કામ કરી શકતા નહોતા. બાએ એને નહાવાને માટે કુચામાંથી થોડું પાણી ખેંચવા કહ્યું. એણે ડોલ કુચામાં નાખી, અને ખૂદાર કાઢી, પણ તે ખાલીજ. આમ પાણી ખેંચતી તો તે અર્ધા ઉપર ખૂદાર ટોળાઈ જાય એવા ખૂદારા ચિતે! છેવટ સાસરેથી ખીજવાર તેડું આવ્યું. બાએ એને હવે ઝડપડ તૈયાર થવા કહ્યું. ધુપેલ-કાંસડી લઈ બાએ આજ એનો લટ ગૂંથી સુંદર અમેઝો વાળ્યો. પગમાં, કાનમાં, ડોકમાં, અને હાથમાં નવાં નવાં ધરેણાં પહેરાવ્યાં. કારાં કડકડતાં કપડાં પહેરાવી એણે દીકરીને સાસરાને ઉમરે પહેલવહેલું પગલું માડવા હરખાતે હૈયે તૈયાર કરી.

“બા, હું ઉપરથી ખૂદારો રમાલ રહી ગયો છે, તે લઈ આવું.”

“જલ્દી આવજો. ત્હારાં નણુંદ ક્યારના ખોટી થાય છે.”
નહાની નણુંદી ભાભીને તેડી જવા આવી હતી, તેનો માતાએ ઇશારો કર્યો.

રમાલનું ખોટું ખૂદાનું કાઢી પુખ્ત ઉપરને માળે ચઢી. આરી ઉઘાડી એ અગાસીમાં આવી. પાડોશની અગાસીમાં નિત્ય નિયમ મુજબ પરિમલ આરામચેરમાં પડ્યો પડ્યો હાથમાં ચોપડી લઈ ગંભીર વિચારમાં ગુલતાન થઈ ગયો હતો. પગના કાંઝર ખખડતાજ એ ચોંટી ખેંઠો થઈ ગયો. જુએ છે તો સાસરે જવાને શૂંગારસજ્જ થઈએલ પુખ્ત એની રડામે આવી ઉભી હતી. એની આંખમાં આંસુ હતા. પછી એ હર્ષના હો, યા આત્મતા !

“પરિમલ, હું જાઉં છું.”

“ક્યાં ?”

“તમે કાલે કહ્યું હતું ત્યાં...સાસરે.”

એટલું કહી એ લરાયણે હૈયે બાની ખીંકી પાછી વળવા મઠ.
ત્યાં પરિમલે એનો પોતાની અગાસીમાં રહ્યા રહ્યા હાથ પકડ્યો.
“પુખ્પા, ઓ પુખ્પા.”

“મ્હને જવા દયો. કૃપા કરી ધીમેથી બોલો, નીચે બા છે. એ
બાણશે તો.....”

“પુખ્પા, ત્હને ગમે છે ? તું લગ્ન કરીશ ?”

“પ્રભુ, એ દિવસ હવે જેમ બને તેમ બોલો લાવે.”

“પુખ્પા, પુખ્પા, શું આ શબ્દો તું બોલે છે ?”

“પરિમલ, કંઈ કુમારી કન્યાને સાસરે જવાનો ઉમળકો ન થાય ?”
એ બધું સમજતી હતી, છતાં હવે રડતે હૃદયે મન મારીને બોલી
રહી હતી.

“ત્યારે તું પણ શ્રીમંત સાસરાનાં સુખ ભોગવવા અધીરી થઈ
જાગે છે ?”

“પરિમલ, મ્હારા પરિમલ, તે દિવસની વાત મ્હને હવે કંઈ
સમજાય છે. પણ શું કરું ? બાએ મ્હને ફરજ પાડી છે. હું એની
રહામે મ્હારી જીમ ચલાવી શકું એમ નથી. અને એટલા માટેજ
હવે હું મ્હારો એ લગ્ન-દિવસ પાસે લાવવા ઇચ્છું છું, કે મ્હારું
છટકતું હૃદય સાચવી શકું. મન વચન અને કર્મ પરિત્ર રાખી
શકું. માબાપની ઇજ્જતને મ્હારું અસ્થિર હૃદય કદાચ ડાહ પડી
બેસે એનો મ્હને ડર લાગે છે. આર્યકુમારિકા, એને મન ‘પરણ્યો એજ
પતિ અને પરમેશ્વર’ એ હિન્દુસંસારનું જન્મની સાથેજ ગળથુંથીમાંજ
પાવામાં આવેલા જ્ઞાનને કર્તવ્યમાં મુકી શકું.”

“અને ન મુકાય તો કંઈ વાંધો ખરો ?”

“દુનિયામાં રહેવા છત્તનારને માટે એવાં બંધન ફરજિયાત છે.”

“જીવનમાં ઝેર રેડે, પરણે બંધનમાં બાધે, એ સમાજ અને સગાં-ઠાલાંનો ત્યાગ તારાથી નથી થઈ શકતો ?”

“નહિ, મહારામાં એટલી હિંમત નથી.”

“તો પછી તું રનેહવિહોણું જીવન આમ કેમ જીવી શકશે ?”

“નહિ જવાય, તો મરી જઈશ પણ તું કહે છે એમ મહારાથી નહિ થાય, સમજ્યોને ?”

“સમજવાનું હું તે તમામ હું ક્યારનો સમજી ગયો છું. હવે કંઈજ બાકી રહ્યું નથી જા, સુખી થા. હું મહાર કોડી લઈશ.”

“પરિમલ, પરણીશ, સાસરે જઈશ, છતાંય તુને અંતરમાંથી તો નહિજ જૂલીશ. ફક્ત દુનિયાને દેખાડવાને ખાતર આપણે હમણાં એકેકને જૂલી નહીએ.”

“એ કેમ બને ?”

“મનને મારો, સમજાવો, ગમે એમ કરો.”

“નથી મારી શકતો, નથી સમજાવી શકતો, નથી જૂલી શકતો.”

“પુરૂષ થઈને આવી પાણી વગરની વાત શી કરો છો ? હું એક સ્ત્રી છતાં છાતી પર પત્થર ચુકીને.....”

“ઝીઝોતો પ્રેમ સ્ત્રીઓનાં હૃદય જેટલોજ નાનુક અને નબળો હશે, એટલે બની શકે અમારાથી એમ નહિ થાય.”

પુષ્પાને એનાં આ માર્મિક વચનો અંતરની ઉંડાણમાં ફરી ધા જેવા લાગ્યાં, પણ એ ગળી ગઈ એ એનું દીલ દુઃખાવવા નહોતી માગતી. “પરિમલ, પ્રેમ પવિત્ર છે. તો પછી મહારી અવિનતા જાળવવા પૂરતો પણ સંયમ સેવો. પ્રેમમાં ઉછર્પાં છો, પ્રેમમાં પોપાયા

હો, તો એ પ્રેમમાંજ હવે જરૂર પડે તો પ્રાણ પાથરી બતાવો, પરંતુ એને કલંકીત ન કરો. પ્રેમને પથે ચઢ્યા હો, તો પ્રેમને ચરણે હવે જીવન ઝુકાવી બતાવો. સાચા પ્રેમીને હવે આથી શું વધારે કહેવાનું હોય?"

“એમજ થશે વખત આવે અંતરમાં રોપાયલો પ્રેમનો રોપો પ્રેમને ચરણે ઝૂકી બતાવશે.”

“પુષ્પા...ઓ પુષ્પા... ક્યારની ઉપર શું કરે છે? ચાલ... ખોટી થાય છે—” નીચેથી બાની બૂમ પડી.

“હ્યો, હું જઈશ.”

એણે એાટણીને પાલવે આંખો લૂછી નાખી પીઠ ફેરવી. આરી દેવાઈ ગઈ. પુષ્પા સડસડટ દાદર ઉતરી નીચે ગઈ. આમ ઉભય પ્રેમી પંખીડાઓ સમાજનાં પવિત્ર અંધનોને અખંડ રાખી ભિન્ન ભિન્ન દિશામાં

x

x

x

x

ઉપરોક્ત વાતને આજ એ વર્ષ વીતી ગયા છે. પુષ્પા પરણીને પંદરમા વર્ષમાં પ્રવેશતા આજ મુંઝવે આવી પતિદેવતા પ્રભાતનું ઘર માડી રહી છે. પતિશ્રી નોકરી ઉપર ગયા છે. ઘરમાં એ એકલી એસી “અધૂરી આશા”નું પુસ્તક વાંચી રહી છે. ત્યાં બહાર આંગણામાં એક અંધ લિખારી મંજુરા વગાડતો ગાઈ રહ્યો હતો. પુષ્પાને કાને એનો અવાજ આવ્યો. ચોપડી પડતી મુકી એ બહેલી બહેલી આરીએ દોડી સંન્યાસી કંઠેણ કંઠે ગાઈ રહ્યો હતો.

—: ગીત :—

એક પ્રેમ પ્રભુનો સાચો,

ભાઈ પ્રેમ પ્રભુનો સાચો.

તમે સંસારે શું રાચો?...ભાઈ

પ્રેમ-પરીક્ષા કરવી હોય તો...આ નયનોમાં વાંચો,

પ્રેમ-દીવાનાનાં દીલમાં આ...ઉંમર ઉતરી નાચો

મહારા શબ્દ અનુભવી રાંચો...ભાષ

છે સ્નેહ સાંસારિક કાચો...ભાષ

તરણુ સંન્યાસીના વદનકમળ પર પુષ્પાની આંખો ઠરી ગઇ.
એના સંગીતનો ઉડો મર્મ એનાં હૃદયે ઝીલ્યો. એ સત્વર સીડી
ઉતરી નીચે આવી. સંન્યાસીને એણે અંદર બોલાવ્યો.

“મહારાજ, અહીં અંદર આવો.”

“શું કહો છો ?”

“હ્યો આ લિફ્ટા.” કહી પુષ્પાએ ચોળીનાં મળવામાંથી એક
પૈસો કાઢી આપવા હાથ લાંબાવ્યો.

“લાવો.....”

“આવી યુવાન વયમાં તમે સંન્યાસી શા માટે થયા ?”

“વિધાતાની એવી ઇચ્છા.”

“તમે જન્માંધ છો ?”

“નહિ પ્રેમાંધ છું. બહેન, મહારી આંખો મ્હેં પવિત્ર પ્રેમને ચરણે
ન્યોછાવર કરી છે.”

પુષ્પાની શંકા મળખૂત બની. એણે આગળ પૂછ્યું: “તમારું
ગામ ? નામ-સમ ?”

“જ્યાં રાત રહું, તે મહારા મુકામ. બીજા માગી ખાઉં, તે
મહારા ગામ, અને સ્નેહ-સંન્યાસી મહારા નામ.”

“તમે પુષ્પાને ભૂલી ગયા ?”

“પુષ્પા ! ” સંન્યાસીના હાથમાંથી મંજુરા પડી ગયા. એ વર્ષે
આજ એને કાને આ શબ્દ પડ્યો. “તમે એને ઓળખો છો ?”

“હા, પરિમલ, તમારી સ્થાને ઉભેલી એજ તમારી એક વખતની અભાગીની પુષ્પા.” એની આંખો બીની થઇ ગઇ.

“પ્રભાત અહીં રહે છે ?”

“હા, પણ હમણાં એ બહાર નોકરી પર ગયા છે.”

સુખી તો છે ને ?”

“.....”

“પરિમલ કોઇ દિવસ સાંભરે છે ? શાનો સાંભરે ? હશે, સુખી થાવ. પુષ્પા, આ ગઇ, પછી મ્હને તો ત્હારાં વિનાનું જીવન એર જેવું લાગ્યું. શું કરું ? વૃત્તિ કેમે કરી કપ્પળમાં રાખવી મુશ્કેલ પડતા હિંમત કરી છેવટ ત્હને શોધવા મુંબઇ આવ્યો. પણ પાછળથી વિચાર પલટાયા, અને ત્હને ત્હારી પવિત્રતાને નિષ્કલંક રાખવા છેવટ મ્હેં આ નયનો હમેશાને માટે મોંઘી દઇ આ રસ્તો પડડ્યો. તું મ્હને ભૂલી હશે, છતાં હું ત્હને હજી હૃદયમાંથી નથી ભૂલી શક્યો. અને નથી ધારતો કે છેલ્લા શ્વાસ પર્યાંત પણ ભૂલી શકું. અત્યારે તો પ્રભુ-પ્રેમમાં ચિત્ત જોડવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. તું ત્હારા પતિદેવમાં મન પરાવ.”

“તમે તો દેવ છો, પરિમલ.”

“સ્ત્રીઓ પણ ધારે તો દેવીઓ થઇ શકે છે.”

“એ થયું સ્હેલું નથી. બધા એમ ન કરી શકે. પરિમલ, પ્રેમને ખાતર, મ્હારી પવિત્રતાને નિષ્કલંક રાખવા ખાતર, મ્હને ભૂલવા ખાતર, તમે તમારાં નેત્રરતોનું અલિદાન દીધું. એ કંઇ જેવો તેવો આદર્શ ન કહેવાય ! છતાં મ્હને ગાણુવા દે, પરિમલ, કે શું અંધ થનાર હૃદયનાં લા ભૂલી શકે છે ?”

“હૈંયેથી નહિ તો નયનથી તો ખરાંજ ખરાં !”

“એટલે ?”

“ભૂલી શકે નહિ તો તો વધવા તો નજ દે. પુષ્પા, અત્યારે મહેને આંખો હોત, તો મહારાથી ત્હને ન જોવાત, ત્હારી રહામે આમ ન ઉભા રહેવાત ! પ્રેમ હૃદયનો અંકુર છતાં, એનું ઝેર અને એનો નશો નયનમાં છુપાયેલો છે. પ્રેમક, ત્હને-સામાન્ય દ્રષ્ટિએ અવલોકનાર અને વિચારનારને મહારી આ ભૂલ લાગશે, પરંતુ આપણે હિભવ દવાની યુવાનીમાં કદાચ પ્રસંગોપાત ખીજી સંભીર ભૂલ કરી ખેસીએ, એના કરતા મહારી આ ભૂલ મહેને વિશેષ લાયક નથી જણાતી.”

“તમે મહારે ખાતર બે નયન રત્નો ગુમાવી દીધાં !”

“એમ ન બોલ, પ્રેમને ચરણે ન્યોજાવર કરી દીધાં.”

“અને હવે ?”

“હવે ત્હેં મહામહેનતે સંભાળેલાં હૃદયને પાછું તોફાને ચલાવ્યું છે. રજાવાની અણી ઉપર આવેલા ધામાં ફરી ટાંચણી ધોંચી દર્દ ઉભળાવ્યું છે. હવે આ અપવિત્ર થયેલ હૃદય ફરી પાછું ક્યારે ફેંકાણે આવશે ?”

પુષ્પાએ નીચે પડેલા મંજરા પરિમલના હાથમાં આપ્યા. એનો હાથ પકડી અંદર લાવી હતી, એમ દોરતી દોરતી એને બહાર લઇ ગઈ. “પરિમલ, જે સ્વિકારી શકે, તો હું થોડી મદદ.....આપને આવા વખતમાં કામ લાગશે.”

‘મહેને હવે ઇવનની એટલી બધી કોમલ નથી રહી. મહારાં ઇવનને માટે એટલી ચિન્તા કરવાની ત્હારે કશી જરૂર નથી.”

પુષ્પા આંખો લૂછતી પાછી ફરી. સંન્યાસી પરિમલ સાક્ષતો થયો. નોકરીએથી પાછા ફરેલ પ્રભાતે આ દ્રશ્યનો છેવટ ભાગ દૂર ઉભા રહી જોઇ લીધો.

પ્રભાત સુશિલ, સમજુ, શિક્ષિત અને સંસ્કારી હોવા છતાં સ્વભાવે સહજ બહેમી હતો. પુષ્પાની પાછળ પાછળ તે પશુ હાદરે ચડ્યો. પુષ્પા શયનખંડમાં આવી પલંગમાં પડી ઉપે મસ્તકે રડી રહી હતી. એને 'ધ્યાન નહોતું', કે પાછળ એના પતિદેવ આવી ઉભા રહ્યા છે એણે એને એ સંન્યાસીની સાથે વાર્તાલાપ કરતી જોઇ હતી !

પ્રભાતનો બહેમ પુષ્પાને રડતી જોતાં વિશેષ મજબૂત થયો. એણે એને સંકોધ બૂમ મારી: “પુષ્પા.....”

પતિનો હરહમેશનો પરિચિત અવાજ એને કાને પડ્યો એ સદાજી ચોંકી આંખો લૂછી બેઠી થઇ ગઇ. પ્રભાતની લાલચોળ આંખોમાંથી અંગારા વરસી રહ્યા હતાં. વિહ્વળ અનેક પુષ્પા હૃદયના ભાવ કેમે કરી ન છુપાવી શકી. એની લાલ આંખોએ આંસુનો આભાસ આપી દીધો. ગુહનેગારની માફક ધીમેથી એક ડગલું એ આગળ વધી. એનું હૃદય ધડક ધડક થતું હતું અનુકંપાભરી વાણીમાં એ બોલી: “તમે ક્યારે આવ્યા ?”

“તે જાણવાની ત્હને શી દરકાર છે ? પહેલાં તું મ્હને એ કહે, કે ત્હારી આંખો આજ બીની કેમ ? તું રડતી શા માટે હતી ?”

“મ્હારી તબિયત જરા બપોર પછી બગડી આવી છે. માથું બહુ દુખે છે, એટલે.....” એ આજ પહેલવહેલું જુદું બોલી.

“ચૂપ...જુદી...” પ્રભાતે એનો નાનુક હાથ પોતાના પ્રચંડ હાથમાં પકડ્યો. “તું મ્હને છેતરવા માગે છે ? તું એમ સમજે છે, કે હું ત્હારી પાપચેષ્ટાથી અજાણ છું ?”

“પાપ !” પુષ્પાને માથે વજ તૂટી પડ્યું. દડદડ આંસુ સારતી આંખે એ જરા જુરસાભેર બોલી: “તમે આ શું બોલો છો ?”

“સતી થવાતા હોય હવે જ્યા દે. એ નજરોનજર આજ જોયું છે. કહે જોઉં, એ સંન્યાસી કોણ હતો? એના હાથમાં હાથ આપી તું શી વાત કરતી હતી? એ ધરમાં પણ આવ્યો હતો ને? એ કેટલા દિવસથી અહીં આવે છે? ત્યારે અને એને આ જાતનો સંબંધ...”

“બસ કરો...” પુષ્પાએ પતિને મોઢે આડો હાથ દાખ્યો. “તમે જાણ્યા-જોયા વિના એકદમ આવું અવિચારી આજ ન ચલાવો.”

“તો શું તું એને ધરમાં નહોતી લાવી?”

“લાવી હતી, પહેલીજ વાર.....આજ એ વરસે એ બાપડો આવ્યો હતો.....”

“એ વરસે! ત્યારે ત્યારે અને એને લગન પહેલાની ઝોળખાણ-કોમાર્થ અવસ્થાનો સંબંધ હતો?”

“તમે આવી આડી આડી વાતો અને ખોટી શંકાઓ શા માટે કરો છો?”

“તો શું તું એને નથી ચાહતી? એને અને ત્યારે કરો સંબંધ નથી?”

“કોઈને કોઈની સાથે સ્નેહ અને સંબંધ હોય તેથી શક્તિ થવાની શી જરૂર? શું સ્નેહ અને સંબંધ કેવળ વિકારી જ હોય શકે છે? પવિત્ર અને નિર્વિકારી પ્રેમ ન સંભવી શકે?”

“સંભવી શકે, પરંતુ તેના ચિહ્ન આમાં ન હોય. એ નિર્મળ પ્રેમીઓ આમ ધરના ધણીની ગેરહાજરીમાં ચોરી છૂપાથી એક-ત્યાગ-ખાનગીમાં ન મળે!”

“પ્રજુ, આ તો એક અકસ્માત હતો.”

“હરે, તો પછી તું એને વિદાય કરી આવ્યા પછી ઉપર આવી રહી શા માટે હતી?”

“એટલે શું પવિત્ર પ્રેમના પંથીએને આંસુ પાડવાનો પણ અધિકાર નથી?”

“તમારો પ્રેમ કદ જાતનો છે? ક્યારે થયો? એ કોણ હતો? એ બધું તું મ્હને સમજાવીશ?”

“એ વાત જવા દ્યો તો! હૃદયનાં એ દર્દભર્યાં ધા પર બાંધેલ પાટા ફરી પાછા ન છોડાવો તો ન આવે! મ્હારામાં વિશ્વાસ રાખો નાથ.”

‘જેમ તું એ વાત વિશેષ છુપાવવા આગ્રહ કરે છે, તેમ મ્હારો જેમ વિશેષ વધતો જાય છે. ત્હારું હૃદય-દર્દ પાછું ઉભળે યા મટે, તેની મ્હને પરવા નથી. હું એ વાત જાણુવા માગું છું, અને મ્હારો એ જાણવાનો અધિકાર છે.”

“પછી પરિણામ સારું નહિ આવે. પાછળથી પરતાશો.”

“ગમે તે થાય.”

“તો સાંભળો. એ અંધ સંન્યાસી બીજને કાઢ નહિ, પરંતુ આજથી એ વર્ષ ઉપર જેને હું હૃદયથી મ્હાતી હતી, જેની સાથે આત્મકાળથી રમી હું મ્હોટી થઈ હતી, તે મ્હને પોતાની અર્ધાંગના બનાવવામાં ગરીબાઈને લીધે નિષ્ફળ થનાર તમારો એક વખતનો મિત્ર પરિમલ ખેતે હતો.”

“પરિમલ! તે અંધ કેવી રીતે થયો? અહીં એ વરસે શી રીતે-શા માટે આવ્યો?”

“મ્હારા પ્રેમમાં પાગલ બનેલા એ પ્રેમીએ મ્હારી પવિત્રતા સંરક્ષવા એની આંખો સ્વહસ્તે જ ફેડી નાખી, અને લિખારી હાલ-તમાં ધર તજી હવે ભટકી રહ્યો છે.”

“છતાં હજી એ તહેને, અને તું એને જુલ્યા હો એમ નથી લાગતું. વાઝ, પછી તમારે બંનેને ઘણે દિવસે મુલાકાત થના શી વાત થઇ?”

“કંઈજ નહિ. એણે મ્હને તમારામાંજ-પરણેલા પતિમાંજ હવે ચિત્ત પરોવવાની સલાહ આપી.”

“અસ...બીજું કંઈ નહિ?”

“ના, બીજી કંઈજ વાત થઇ નથી.”

“લગ્ન, હવે પછી એ મળવા આવે તો મ્હને કહેજો.”

“અહુ સાર.”

પુષ્પાએ જોયું, કે પતિદેવનાં હૃદયમાંથી હજી શંકા નિર્મૂળ થઇ નહોતી.

x x x x
એ દિવસ વીતી ગયા. એક દિવસથી પ્રભાતનું વર્તન કંઈક બદલાયું હતું. તે પુષ્પાની દરેક હીલહાલ શંકાની દ્રષ્ટિએ નિહાળતો. પુષ્પા આ તમામ સમજતી હતી, છતાં મ્હોટું મન રાખી જાણે કંઈ જાણતીજ નથી એમ પોતાનું નિત્યકર્મ કર્યું જતી આજ એકાએક પ્રભાત સાંજે નોકરી ઉપરથી ઘેર આવ્યો. કોટ કાઢતાંજ એણે પાસે ઉભેલી પુષ્પાને સંબોધી કહ્યું: “તહે કંઈ સાંભળ્યું?”

“શું?”

“પેણા અંધ સંન્યાસી પરિમલ આજ મોટર નીચે આવી મરણ પામ્યો.”

“હે!” પુષ્પા પત્થરની પુતળીની માફક ઠરી ગઇ.

“શું કરે? મ્હારી નજર આગળ એ બનાવ બન્યો. એનામાં ચેતન હોત, તો હોસ્પિટલમાં પણ લઇ જાત, પરંતુ તરતજ મૃત્યુ પામ્યો, એટલે લાચાર.....”

“અરેરે ! છેવટના અગ્નિસંસ્કાર પણ આપડો ન પામ્યો.....”

“પુપ્પા મરતાં મરતાં છેલ્લે શ્વાસે મ્હેં એને કંઈ કહેવું હોય, તો પૂછ્યું હતું. અને એણે ત્હારે માટે એક સંદેશ આપ્યો છે.”

“ત્હારે માટે ! શા ?”

“એટલેજ, કે પુપ્પાને કહેજે, કે પરિમલે પ્રેમને ચરણે પોતાનો પ્રણવ અર્પણ કર્યો છે. આલોકમાં અધૂરી આશા મુકી એ પરલોકમાં સિધાવ્યો છે. પ્રભો, એ આશા પુનર્જન્મમાં પૂરી કરે ”

એટલું કહી પ્રભાત આરામખુરસીમાં પડ્યો. પુપ્પા આંખો અરાધ આવતા ‘દશે.....’ કહી નીચે રસોડામાં ચાલી ગઈ.

એ દિવસે પુપ્પાએ ન ખાધું. બૂખ્યા રહેવાથી અને રડવાથી એનું માથું ભમી ગયું. ઉલટી પર ઉલટી થઈ જીવ ભમી આવતા એ બિછાને પડી. તાવે એને ઘેરી લીધી. હસવાનું ખસવું થઈ ગયું. પ્રેમની પરીક્ષા લેવા જતા પ્રભાતને બારે પડી ગઈ. તેનાથી હવે વાત ફેરવી શકાય એમ પણ નહોતી, અને કદાચ આવા માંદગીના વખતમાં એમ કરવા પ્રયત્ન પણ કરે, તોય પોતાને છતરવા, સારી કરવા માટે જુદું બોલે છે, એમજ એ સમજે એમ હતું. એણે બીજે દિવસે નોકરી ઉપરથી દસ દિવસની રજા લીધી. પુપ્પાને પીએર તાર કરતાજ એની માતા બીજે દિવસે ત્યાં આવી રહી. બહુ બહુ દવા કરી પણ એને કશો ફેર પડ્યો નહિ.

દિવસે દિવસે એ ગળાતી જતી હતી. એનાં દીકનું દર્દ એના પતિ પ્રભાત સિવાય કોઈ પારખી શકે એમ નહોતું, પણ તેની જીમ પોતાને મોટે પોતાની આ ભયંકર જૂલનું બ્યાન કરવા નહોતી ઉપડતી. પૂરા પંદર દિવસમાં પુપ્પા પાગલ થઈ ગઈ. એ પથારીમાંથી ઉઠી ઉઠીને નહાસતી-દોડતી. સાસુ અને જમાઈ બંને એને પકડી રાખતા.

એ આખો દિવસ “હું અપરાધી છું. તમે દેવ છો થોભો...હું આવું છું.....” એવા લવારા-બધારા કર્યા કરતી, પરંતુ એની માતાને એમાં સનેપાતના ચાળા સિવાય બીજા કંઈજ બહેમ નહોતો.

છેવટે વૈદો અને ડૉક્ટરોએ એની આશા મૂકી. હૃદય-રોગથી એ પીડાય છે, અને કોઈ અકસ્માત સિવાય એને હવે સાફ થઈ શકશે નહિ, એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય સર્વ કોષ્ટએ વ્યક્ત કર્યો. દરમ્યાન પ્રભાતનું ધ્યાન રાતદિવસ પોતાના ખુલાસાના પુરાવા રૂપ પેલા અંધ સન્માસીની શોધમાંજ હતું.

માંદગીને સવા માસ થયો. પુષ્પાની આંખોના ડાળા અંદર ઉતરી ગયા હતા. તાવ ઉતરી ગયો હતો. હાથ પગ ઠંડા થઈ ગયા હતા. શ્વાસ જોશબેર ઉપડી રહ્યો હતો. મોઢામાં મહામુશ્કેલીએ પાણી જતું હતું. એનાથી વધારે બોલાતું નહોતું. એ આંખો ઉઘાડતી છતાં એકાએક ઓળખી શકતી નહોતી. મૃત્યુની એક પછી એક ધડીઓ ગણાઈ રહી હતી. એની મા પથારી પાસે બીની આંખે બેસી એનાં મોઢા ઉપરથી રમાલ વડે માખીઓ ઉડાડી રહી હતી.

પ્રભાત પણ ધરમાંજ હતો. એણે નોકરી ઉપરથી બીજા દસ દિવસની આગળ મગાવેલી રજા પણ પૂરી થઈ ગઈ હતી. ફરીવાર રજાને માટે લખતા જવાબ ના આવ્યા છતાં એ નોકરી ઉપર હાજર ન થયો, એટલે એને નોકરી ઉપરથી રજા મળી ગઈ હતી. રાતદિવસના ઉજાગરાથી એની આંખો પણ લાલ થઈ ગઈ હતી. શરીરે લેવાઈ ગયો હતો. ઝીણો ઝીણો જ્યાર એને પણ અંદરખાનેથી લાગુ પડ્યો હતો. આ આપતિનું મૂળ પોતેજ હતો, એમ એ સમજતો

હતો. અંદરથી એનું હૃદય એને કોરી ખાતું હતું. એ પણ પત્નીના પથારી પાસેની આરામખુરસી ઉપર બૂખ્યો તરસ્યો હતાશ હૈયે પડેનો હતો. ત્યાં એકએક એને કાને અવાજ આવ્યો.

“એક પ્રેમ પ્રભુનો સાથો...ભાઈ.....”

સૂતેલા માણસનાં મેઢાં ઉપર એકએક મધ્યરાત્રીના અંધાનાં કોઈ સર્વજ્ઞાઈ કે.એ. અને એ ચમકી કો, એમ એ ચમક્યો. સાસણ દાદર ઉતરી એ નીચે આવ્યો. એની આંખોમાં હર્ષનાં-આશાનાં આંસુ ઉભરાઈ આવ્યાં. એ અંધ સંન્યાસીનો હાથ પકડી એ કહ્યું કે જોશ્યો: “ભાઈ, પરિમલ.....”

“કોણ.....”

“એ તો હું...તારો એક વખતનો રનેહી, અને પ્રેમનો હરીફ, પ્રભાત...”

“કોણ...પ્રભાત...તું...”

“હા, ભાઈ, પુષ્પા મ્હોતને મિછાને પડેલી છે. મ્હોં જોઈને વશ થઈ તારી પરીક્ષા કરવા મ્હોં એને તારાં મૃત્યુનાં ખોટા સમાચાર આપ્યા, અને એ સાચું માની લઈ પથારીનજ થઈ. કૃપા કરી મ્હારે ખાતર નહિ, તો તારા પવિત્ર પ્રેમને ખાતર પણ તું ઉપર આવી એને ધીરજ આપ. તારી એકજ ખૂમે એનામાં નવચેતન સ્ફુરશે.”

અંધ સંન્યાસી કશું જોશ્યો નહિ. પ્રભાત એને હાથ પકડી ઉપર લઈ આવ્યો. પથારી પાસેની ખુરસી ઉપર એ બેઠો. પુષ્પાની માતા જમણની આંખનો ઘશારો થતાંજ દૂર ખસી ગઈ. પ્રભાતે પત્નીને ખૂમ મારી: “પુષ્પા...જો પુષ્પા...જો...આમ આંખ ઉઘાડ. પરિમલ તને મળવા આવ્યો છે.”

મૃત્યુનાં છેલ્લાં ડચકાં ખાતી પુષ્પાના કાનમાં અવાજ પહોંચ્યો. એણે આંખો ઉઘાડી. અંધ સન્યાસી પરિમલને એણે પાસે ખેંચેલા જોયો. આંખમાંથી દડ દડ પાણીનાં ટીપાં સરવા લાગ્યાં. એ બોલવા ઇચ્છતી હોવા છતાં બેલી શકી નહિ. પરિમલની આંખો એને ચારતોડી શકતી નહોતી, છતાં અશ્રુખિન્દુ ટપકાવી રહી હતી. પ્રભાત બેલ્યો: “પુષ્પા, મૃતને માફ કર. મહેં તને પરીક્ષા કરવા ખાતર ખોટું કહ્યું હતું. પરિમલ જીવે છે.”

પણ ખત્રાસ. એની આંખો પાછી મીંચાઇ ગઇ એ છેવટના શબ્દો સાંભળીને એના કાને શ્રવણશક્તિ ખેંચ દીધી. શ્વાસ બંધ થઇ ગયો. પ્રભાત જોતો રહી ગયો “અરે, જુઓ તો...આ આમ કેમ થઇ ગઇ?” એનાથી બોત્રાઇ ગયું. પુષ્પાની મા દૂર ઉભી હતી. તે એકદમ દોડી આવી. એણે પોકેપોક મૂકી ધર ગળવી મૂક્યું. પ્રભાત ભરેલે હૃદયે પરિમલને લાથ પકડી ઉઠાડવા ગયો. એ શીતળ થઇ ગયો હતો. ડોકું ખુરસી ઉપર નમી ગયેલું હતું. પુષ્પાના પ્રણની સાથે એનો પ્રાણ પણ પિંજર છોડી ગયો હતો.

આમ એકજ દિવસે, એકજ પગે અને પવિત્ર પ્રેમના પંથીઓએ પરત્વોકગમન કર્યું. એકજ ચિતામાં બંનેનાં શરીરોને એકી સાથે ભસ્મિભૂત કરવામાં આવ્યાં. પુષ્પાની માતાને પાછળથી પ્રભાતને-જમાઇને મેઢે સર્વ વાતની ખબર પડી, પણ પછી શું? ચનાર વસ્તુ થઇ ચૂકી હતી.

અખરે હૃદયભંગ અને ધરભંગ એવા પ્રભાતે પણ પંદરમે દિવસે એજ પંથ પકડ્યો.

આશાભર્યા અંત

[૩]

“પણ જરા મહારે સાંભળશે, કે ત્યારે જ ભાગ્યત

લાંકે રાખીશ?”

“કહી નાખો, તમારે પણ જેટલું કહેવાનું હોય, એટલું કહી નાખો. આજ તમે કહેવા અને હું સાંભળવાજ બેઠા છીએ. મુઆ, હિન્દુ સંસારમાં અમારી સ્ત્રીઓની કીમત પગની જૂતી જેવી ગણાય છે, એટલે જને?”

“પણ તું આ બધું કોને કહી સંભળાવે છે?”

“કોને, તે તમને, એવા ધારાઓ ધડનાર, પુસ્તકો લખનાર પુરોગામે. હિન્દુસમાજને, અને મહારાં પ્રેરણાં નસીમને.”

“જો, તું એમ ચોક્કસ એટલું ન જાણ. હમેશના આ ગૃહ-કંકાશને દૂર કરવા તું એક કામ કર.”

“કહો.”

“થોડા દિવસને માટે પીએર જમ આવ.”

“પીએર જાઉં! તમને અહીં મહારા વિના ગમશે?”

“ફરી પાછી આડી આડી વાત કરી ? દલીલ અને શંકાઓને બાબતે મુક, અને જે સંસાર સુધારવા માગતી હોય, ક્લેશનું મૂળ ઘરમાંથી ટાળવા ઇચ્છતી હોય, તો હું કહું છું, એમ કર.”

“પણ મ્હારો વાંક નથી, છતાં તમે મ્હનેજ શા માટે વારંવાર કહો છો ? મ્હનેજ પીએર કાઢી મુકવા કેમ તૈયાર થયા છો ?”

“તું તો કંઈજ સમજતી નથી. જા.....” પ્રબોધ રીસામને કોપપૂર્વક ઉભો થઈ ગયો.

“ના, ના, તમે ગુસ્સે ન પાવ. પ્રભુ, આર્યરમણીને મન પતિ એજ પ્રભુ ! તમે કહો છો, તેમ કરવામાં મ્હને કશો વાંધો નથી, પરંતુ મ્હને પીએરમાં નહિ ગોઠે. જ્યાં રામ ત્યાંજ સીતા, અને હરિશ્ચંદ્ર ત્યાંજ તારા શોભે ! કાયાથી છાયા દૂર કેવી રીતે થઈ શકે વાર ?”

“જેમ સીતા ને તારા થઈ શક્યા તેમ. સીતા અને તારાની વાત કરે છે, તો તેના જેટલાં તમે પણ સહનશીલ સમજી અને કલ્યાણમાં આવ.”

“પણ એ તો દૈવી દીલ હતાં, અલૌકિક આત્મા હતા. હું એટલી બધી ઉચ્ચ કક્ષાએ ક્યાંથી પહોંચી શકું ? હું તો એક સાધારણ સાંસારી સ્ત્રી ! મ્હને એમની સાથે ક્યાં સરખાવો છો ? સહું, બહુ સહું. આજ સુધી આંસુ વેરી વેરી અંતે ચાકી. મોહું બંધ રાખી હારી ગઈ. હવે વધુ સહન નથી થઈ શકતું. પ્રભુ, સહનશીલતાની પણ કંઈક હદ હોય છે.”

“વાતો તો તું સીતા અને તારાની કરે છે, જ્યારે ત્હારું દુઃખ તો તેમની સાથે સરખાવતા કંઈજ હીસાબમાં નથી. પ્રમીલા, દેવી ધીરજ રાખ. પડતીમાંજ ચઢતીનું મંગળ ચિહ્ન છુપાયલું છે. સૂર્યાસ્તમાંજ સૂર્યોદયનો સોનેરી પ્રકાશ ઢંગાયશે છે. જેલા મોડા પણ

આપણાં સંસાર-આકાશમાં ધડીએ અને પળે ધસી આવતા કાળાં વાદળાંઓ દૂર થઈ જશે.”

“પ્રભુ, કિંકરીથી કંઈ અણુચરતું અને ગાંડુધેલું વધાય, તો મારી દેવા બંધાતા હો. તે એક અંતરની જાની વાત, દીકરો કેટલાય દિવસ થયા દાબી રાખેલો છુપો કુભરો આજ દાબવી નાખું.”

“પુશીયા.”

“હું પીએર જાઉં, તેના કરતા આપણે જીંદા રહીએ તો કેમ?”

“એ વિષય બહુ વિચારવા જેવો છે.”

“ભલે, નિરાંતે વિચાર કરજો”

“હીક, અત્યારે તો જા. હું પણ ધણા દિવસ થયા એજ વિચારમાં છું. આજ ત્હારી અને મ્હારી બંનેની વાત કંઈકાંશે મળતી આવે છે. જાનાં જે કંઈ પગલું ભરવાનું છે, તે ખૂબ વિચારીને સંભાળપૂર્વક ભરવાનું છે. પ્રમીલા, આટલા દિવસ વેક્યું, તો વળી એ દિવસ વધારે વેડી લે. દરમ્યાન હું ગમે તે એક નિર્ણય કરી નાખીશ.”

“ભલે, જેવી આપની ઇચ્છા.”

પ્રમીલા એ પછી રસોડામાં ચાલી ગઈ, પ્રમોદ પણ કાપડાં પહેરી બહાર ચાલ્યો ગયો.

x

x

x

x

પ્રમોદ એક સાધારણ સ્થિતિના માણસનો સુશીલ અને સમજીતુ પુત્ર હતો. પિતાનું જીવ માથેથી તેણે લગ્ન થતાની સાથેજ ગુમાવી દીધું હતું. આશાભરી પ્રમીલાને પરણ્યા પછી પીયરીઈ તથા ઘર માડવા આન્યાને આજ પૂરા પંદર દિવસ પણ નહોતા થયા, ત્યાં તો ઘર રોજ ગાજી રહ્યું હતું. કારણ? પ્રમોદની મા અર્થાત્ પ્રમીલાની જૂના

વિચારની વયોવૃદ્ધ સાસુ બહુજ કઠુયાખોર અને કર્કશા હોઇ કંબુસ અને કઠોર સ્વભાવની હતી. વહુ પોતાના દીકરાને વારે વારે મળે, એની સાથે હસીખુશીને બોલે, બંને જણા પાસેપાસે બેસી બે મીઠી પ્રેમની ગુફતેગો કરે, અમર કંઈ જરા જેટલું નુકસાન કરે, તે એનાથી નહોતું સંખાતું. વહુ કદાચ વશીકરણ વિદ્યા વાપરી જૈવન અધરામૃત અને સ્નેહનાં જાદુથી પોતાના પુત્રને વશ કરી દેશે, તો એ પોતાનો ભાવ નહિ પૂછે, એવી કુશંકાએ એનાં હૃદયમાં સ્થાન લીધું હતું. સાસુના આવાં શંકાશીલ વર્તનને અને વાતવાતમાં પડતા વાંધા-વચકાએ પ્રમીલા ત્રાસી ગઇ. સાસુનો તાપ એને સંતાપવા લાગ્યો. બંનેને ઉભા રહ્યા બનતું નહોતું. એકેકનું કાંધેલું એકેકને પસંદ પડતું નહિ. જરાજરામાં બોલાચાલી થતા ગાજવીજ થઇ વીજળીના કડાકા-ભડાકા સાથે શ્રાવણ ભાદરવાની હેલી બંનેની આંખમાંથી તુટી પડતી. પ્રબોધ કંટાળતો, અધડો પતાવવા વચ્ચે પડતો, છતાં બંનેમાંથી કાઢને પણ કશું કહી શકતો નહિ. એ બાપડાની સ્થિતિ સુડી વચ્ચે સોપારીના જેવી હતી. આમ માનું ઉપરાણું લેવા જતા મહારાણી સરકાર રીસાઇ જન્ય એમ હતું, જ્યારે પ્રિયતમાનો બચાવ કરવા જતા 'તું તો વહુ-ધેનો છે, ત્હને તો એણે આવતાની સાથેજ વશીકરણ કરી નાખ્યું છે. એનામાં આધળો થઇ ગયો છે.' વગેરે વગેરે જાતજાતનાં મ્હેણાં માછ તરફથી સાંભળવા પડે એમ હતું.

આમ છતાં એ અને પ્રમીલા બંને ચલાવી લેતા. પતિનો સુખી છવ નાહક દુઃખી થાય, એમ સમજી એ સુશિક્ષા સન્નારી કદાપી પણ એવી રાવ-ફરિયાદ એની પાસે લાવતી જ નહિ. તેમ છતાં ડાસીમાનો કટકટારો તો ચાલુજ હતો. નહિ સાંભળે-નહિ ગણકારે તોયે દુઃખ, અને સાંભળીને સ્હામો જવાબ વાળે તોય દુઃખ ! “આજ તો ત્હારી

વહુએ આમ બગાડ્યું, આજ તો એ આમ બોલી.” એમ વહુનો વાંક બતાવી પુત્રના કાન ભંભેરવા અને એને ઉશ્કેરવા એ બનતા પ્રયત્નો કરતી. છતાં સરળ હૃદયની પ્રમીલાનો પતિ એવો કાચા કાનનો કે બીજા માવડીઆ ધણીઓમાંનો એક નહોતો. માનો સ્વભાવ તે જન્મથીજ સારી રીતે જાણતો હતો. એની કંકાશભરી રીતભાત એને કાંટાની માફક ખુંચતી હતી. પણ શું કરે ? પિતાનાં મૃત્યુથી નોધારી બનેલી વૃદ્ધ માને આ ઉમરે તે એકલી છોડતા કે એ કડવાં વેણ કહેના અવ્યક્તો હતો.

પ્રમીલા એકાંતમાં પતિની ગેરહાજરીમાં એકલી એકલી હૃદય ભરાઈ અવવાં ખૂબ આંસુ વેરતી, પણ સાસુના આ સીતમ માટે એક સમયે પણ નોકરીએથી પાછા ફરનાર પતિને મોઢે ન ઉઠ્યારતી ! એમનાં મનને ક્યાટ થશે, એ ગુસ્સે થશે, અને કદાચ કોધના માર્યા ધર છોડી જશે, એવી એને બહીક હતી. મ્હોડું મન રાખી એ નમામ કડવા ધુંડડા ગળી જતી.

પરંતુ આજના મહાભારત રમખાણે તો એને છેકજ મુજાવી નાખી હતી. ચોટસો ઓળી ઉડવા જતાં જરા નીચે સુધી પહેલાં લુગડાનો છેડો પગમાં ભરાતા ડોકર વાગી, અને ધુપેલની પ્યાલી ઢળી ગઈ, એટલે પછી સાસુજીનો મિમ્મજ ચૈદમા આસમાન ઉપર ચડી ગયો. “મોયે રોળાતા વારીદું” વળે એવા લુગડા પહેરવા...નુકસાનનો પાર નહિ ધણી આખો દિવસ ગદ્ગદૈનરૂં કરી ગમે એમ ગરીબ ઘર ચલાવે છે, તેનું રાણીસાહેબને ક્યાં ભાન છે ? મ્હોટી બાપ લાખ આળીસતી દીકરી !” ગેરે વગેરે પુષ્પાંજલિઓથી વધાવી એણે એને મ્હોમાં આંગળાં નાખી બોલાવી. ધુળગમતી વાન, તેમાં સાસુજીએ રાઇનો પર્વત બનાવ્યો,

એટલે પછી ઘણા દિવસથી પેટમાં દબાવી રાખેલ અગ્નિના ભડકા પ્રમીલએ એક સામટા ખ્હાર કાઢી નાખ્યા. ડોસીમાં તો વહુનાં મોઢામાંથી છૂટતાં તીણાં તીર જેવાં વાફ્યાણોના અખંડ મારથી ધવલ થઈ ઓરડાની જમીન સાથે રહેંટીજ ગયા.

પ્રમોદ અપોરે નોકરી ઉપરથી ઘેર જમવા આવ્યો, એટલે બાએ એ ખ્હારથી આવેલાં બળતા હૃદય પાસે મરચું-મીઠું ભભરાવીને આખેય પ્રસંગ કુસકાં ભરી ભરીને અસરકારક શૈલીમાં વર્ણવી બતાવ્યો. અડધે પેટે મન વગરનું રહેજસહજ ખાઈ એણે હાથ ધોઈ નાખ્યા. એ કિપર ગયો. પલંગમાં ઉંધુ માથું ધાલી પ્રમીલા કુસકે કુસકે રડતી હતી. એણે એને બેડી કરી. બહુ બહુ સમજાવી, પણ એ ક્રમે કરી રડતી રહેજ નહિ. છેવટ ઘર છોડી જવાની ધૂમટી અપી એણે જ્યાં ખોટીએથી કોટ હાથમાં લીધી, ત્યાં એ ઉભી થઈ એને વળગી પડી. પોતાની માની બૂલ છતાં, એણે હંમેશ મુજબ પ્રમીલાનેજ સ્નેહભર્યો હપકો દઈ મનાવી લીધી. પતિપરાયણ પ્રમીલા પણ પળભર રીસાઈ પાછી સમજી ગઈ. પછી બંને વચ્ચે શી વાતચીત થઈ ? તે આપણે વાર્તાની શરૂઆતમાં વાંચી ગયા.

x

x

x

x

સાંજના પ્રમોદ નોકરીએથી પાછો આવ્યો. જમતા જમતા એણે આજ માની સાથે સવારની વાત છેડી, પ્રમીલાનો વાંક કાઢી એની ઉપર ગુસ્સે થયો હોય, એવો ડોળ બતાવવા માડ્યો. ડોસીને તો એટલુંજ જોઈતું હતું. એણે એના શબ્દમાં સૂર પૂર્યો, અને પ્રમોદે અંદરથી સળગતે હૃદયે પરંતુ ઉપરથી હસતે મુખે બાને સમજાવી વહુ પોતાનું વર્તન ન સુધારે ત્યાં સુધી એને પીએર મોકલવાની વાત નકકી કરી દીધી.

રાત્રી પડી. પ્રમીલા કામકાજથી પરવારી શયનખંડમાં આવી. પતિને તેણે ખુરસીમાં બેસી ઉઝા વિચારમાં પડેલા જોયા. પ્રિયાને શી રીતે સમજાવી વિદાય કરવી ? એ વિચાર એનાં હૃદયમાં ઘોળાઈ રહ્યા હતા. પીએર મોકલવાનો પોતે કીધેલ નિર્ણય કહેવાને માટે એની જીભ કપડતી નહોતી. ત્યાં સમજી પ્રમીલાએ પતિનાં હૃદયનું દર્દ પારખી પાછળથી ભીની આંખે એનાં ગળામાં હાથ ભેરવ્યા. એ હસતે અને ઘવકે મોઢે બોલી:

“એવા તે શા ઉઝા વિચારમાં પડી ગયા છો ?”

“વિચાર ધરના, ત્હારા. ખીજ શા ?”

“ત્હારા ! મ્હારે માટે શા વિચાર ?”

“જુદા પડવાના.”

“જુદા ! તમે જુદા રહેવાનો નિશ્ચય કયો છો ?”

“હા, મ્હેં હરહમેશનો આ કંકાશ ટાળવા જુદા રહેવાનો નિર્ણય કર્યો છે. પરંતુ તે જાને માટે નહિ.”

“ત્યારે ?”

“આપણે જાનેને માટે.”

“એટલે ?”

“ત્હને થોડા દિવસને માટે પીએર મોકલી દેવી.”

“હું તમને નહું છું ને ? આખરે તમે તમારું ધાર્યું કયું. સહે હું જઈશ, પછી તમે તમારે તમારી આ સાથે આનંદમાં રહેજો” કહી પ્રમીલા રડતી રડતી જઈ રીસાઇને પહોંચી પડી.

પ્રમોદ જાગણીભર્યે હૃદયે એની હૃદયવેદના સમજી એને મનાવવા ઉઠ્યો. “જો, ત્હારે આપણા સંસારને મુખી અને સ્વર્ગીય જનાવનો હોય, જો તું મ્હને પૂર્ણ પ્રેમથી ચાહી મ્હારી આજ્ઞા-

પાલનમાંજ ત્હારું સાચું કર્નવ્ય સમજતી હોય, તો કૃપા કરી થોડા દિવસને માટે મ્હારા અને બાના સંતોષને ખાતર તું પીએર જઈ આવ.”

“પણ તમારા વિના ત્યાં...તમે મ્હને પાછા ક્યારે બોલાવશો?”

“ત્હારા સાસુજીની સાન ઠેકણે આવે, અને ધરકામનો બોજો એમને એકલાને માથે પડતા એમને ત્હારી કીંમત સમજાય, બસ... એટલો વખત.....”

“ભલે, તમારી એવીજ ઇચ્છા છે, તો હું તેમ કરીશ. પણ મ્હારા હૃદયમાં તો એમજ થાય છે, કે કેમ જાણે તમે મ્હને હમેશને માટે તજી દેવાના હો! હવે આપણે ફરીથી એક બીજાને નહિ મળી શકવાના હોઈએ!”

“એવાં બોદા ખ્યાલ છોડી દે, અને આવતી કાલે સાસુજીની બોદયાચાલ્યા માટે કામા માગી ત્હારા પિતાને ત્યાં જવા તૈયાર થા.”

“સાર.”

તું કોઠર જવાબ વાળી એ ભરેલે હૃદયે ને ભરેલી આંખે માથે-મોઢે જોઢી પોઢી ગઈ. સાસુથી તેના આવા ધડપણના અને જરૂરના વખતમાં જુદા પડવા માટે એણે પતિની સાથે કલેશ કે દુરાગ્રહ ન ન કર્યો. બોદયાચાલ્યા વિના એ મુંગી મુંગી પાસુ બદલી પડી, આખી રાત રડી. પ્રબોધ અંતરમાં તો બધું સમજતો હતો, પણ શું કરે? લાચાર!

x

x

x

x

બીજા દિવસની સહપારે પ્રમીલાએ પીએર જવાની તૈયારી કરવા માડી. પ્રબોધ સ્ટેશને જવા થોડાગાડી કરી લાગ્યો. સાસુજીને પ્રણામ કરી પ્રમીલા આંસુભરી આંખે પીએર જવા ઉપડી.

ટીકાટ કરાવી પ્રભોષે એને સ્ત્રીઓના ડબ્બામાં થોડા સૂચના અને શિખામણ સાથે સત્વર તેડાવી લેવાનાં શાન્તવન સાથે બેસાડી. હાથ પડ્યો, સીસોટી વાગી, ગાડી ઉપડી, છતાં બંનેમાંથી કોઈનાં મોઢામાંથી એક અક્ષર પણ નીકળ્યો નહિ, બંને એકેકની તરફ ભીની આંખે જોઈ રહ્યાં. કેમ જાણે ફરીથી જીંદગીમાં હવે ઉભય ન મળવાના હોય !

વહુને વિદાય કરી એ ઘેર આવ્યો. આવીને બોલ્યાઆલ્યા વિના રાધા ઉપર જઈને આરામખુરસીમાં પડ્યો. ઓપડી હાથમાં લીધી, પણ વાંચના આંગો ભરાઈ આવી. પ્રમીલાની છપ્પી એની નજર આગળથી કેમે કરી ખસતી નહોતી. કેમ જાણે એ આંસુભરી આંખો એને ન કહેતી હોય, કે: “તમે મહેને અન્યાય કર્યો છે, તમે અપરાધી છો.”

આમ એક બાજુથી એનાં હૃદયમાં નવીન દર્દની શરૂઆત થઈ ચુકી હતી, બ્યારે બીજી બાજુથી રાજના કળ્યા-કંકાશનું દુઃખ હવે દૂર થઈ ગયું હતું. એનો જીવ જોકે પીએર ગએલી પત્નીમાં હતો, છતાં હૈયું કંકાણુ કરી એ જેમ તેમ દિવસો પસાર કરતો હતો.

અને વૃદ્ધ માતાએ પણ પહેલાં તો પાંચ-સાત દિવસ “વહુ વગર ચલે છે, એમ દીકરાને બતાવવા જુસ્સામાં ને જુસ્સામાં ધરકામ ઉપાડી લીધું”, પરંતુ અવસ્થાને અંગે એ આખરે યાકી ને કંટાળી ગઈ. ધરકામનો વધારે પડતો બોજો એને એકલીને માથે આવતા તણિયત લથડવા લાગી. એ જરા જરામાં ખીજવાવા અને બડબડવા લાગી. વહુની ઈર્મત હવેજ એને સમગ્રદ; પરંતુ પુત્રને ક્યે મોટે હવે તે વહુને પાછી લાવવાનું કહે ? સ્વમાનભંગનો બાહુ તેના હોઠ ઉઘડવા દે એમ ન હતો. વહુ આવીને ‘કેમ મહારા વિના ચલાવવાના હતાને ?’ એવું

મહેજી મારે, તો પોતાને મરવા જેવું લાગે, એ વિચારે અશકત છતાં એ મુઝે મોઢે ધરકામ ધસડતી હતી.

આમ નરમગરમ ગમે એમ કરતા એક માસ નીકળી ગયો. આ દરમિયાન પ્રમોધ માતાનું અંદરથી ગભરાઇ ગએલું અને પસ્તાવો કરતું છતાં વટવાળું હૃદય પારખી ગયો હતો. આજ બાને શરીરે સાઈ નહોતું. એને રાતનો જરા તાવ ભરાઇ આવ્યો હતો, અને માથું દુખતું હતું. પ્રમોધ એ સારી પેઢે જાણતો હતો, છતાં નોકરીએ જવાનો વખત થવા આવતાં લાગ જોઇ જાણી જોઇને એણે નીચે રસોડામાં આવી વાત ઉપાડી:

“આ, આજ આમ કેમ ? હજુ જન્મવાનું નથી થયું ? આજ તો ત્હારી દેવ-સેવા પણ હજુ જેમની તેમ પડેલી છે.”

“બાળી...ચુલામાં ગઇ દેવ-સેવા ને રસોઇ ! હું તે શું કરું ? મરું ? આવે ઘડપણને વખતે પણ ઇશ્વરે સુખે એસવાનો દિવસ નથી લખ્યો, એ અમારા ભોગજ તો ! આ કાલ રાતનો તાવ આવ્યો છે, માથું ફાટી જાય છે. પણ કોને કહું ? ત્હને તો જન્મવાની ને ત્હારી નોકરીની પડી છે. આ માંદી પડે, કે મરી જાય, તેની કંઇ ફિકર છે ? તમારાં વૈતરાં હવે તો મહારાથી નથી થતા, ભાઇ ! ” બાળી ન રહેવાતાં રડી દેવાયું.

“પણ એમાં મ્હને શું કહે છે ? મ્હને શી ખબર ? પ્રમીલા હોત, તો ત્હારે આ જાળજ હતે ? પણ ત્હું માન્યું નહિ, ને રોજ ટકટક કરીને તેને પણ કાઢી મુકાવી.”

“મ્હું કાઢી મુકાવી ? મ્હને ભારે પડતી હતી ? ” બાળી આંખ પાછી ફરી.

“હશે, મહેં કઠી મુકી. જવા દે એ વાત. હવે ત્હારી તખિયત સારી નથી રહેતી, અને એના પણ તેડી જવાને કાગળ ઉપર કાગળ આવે છે. તું કહે તો તેડી લાવું ?”

“તે...એ આવીને અહીં શું કરી નાખવાની હતી ? આખા હાડખાની શેઠાણી...સળી તોડીને બે થાય નહિ; એવી આજકાલની છોકરીઓ.....”

‘પણ આ, રહેજરહજ હાથ લાકડી તો ખરી ! ત્હારા હાથ નીચે એ નહિ ધડાય, તો પછી ધડાશે પણ કોના હાથ નીચે ?”

“એમ કે ? અરે વાહરે વહુધેસા, એમ કહેને કે વહુ વગર ગમતું નથી, એનાં એ બધાં બહાનાં છે. હજી ગયાને એક મહીનો માંડ થયો હશે, ત્યાં તો એકેકના વગર સૂતા પડી ગયા, તે કાગળ ઉપર કાગળ ને એ તો સાચું છે, નહિ તો કદાચ તોફારી કે વેપારને માટે પાંચ-સાત માસ કે વરસ બે વરસ ગામ-પરગામ કે દેશાવર જવું પડે, તો તો કાણુ બનશે શુંનું શું કરી નાખે ?”

ડોસીમાની આ વાત છેક નાખી દેવા જોવી નહોતી. ખરું પૂછે તો અંબેધ તેમજ અમીલાને-આજકાલના નવપરિણિત યુવાન યુગલોની મધક એકેકના વિના નહોતું ચાલતું. શુદ્ધ હૃદયનાં આ સુશીલ રતેહી-ઓને એકેકના વિના સંસાર અને સુખ સુનાં લાગતાં હતાં, એટલે પ્રસંગ જોઈ પેટમાં પેસી જઈ અંબેધે આજ બાને અષ્ટપદ સમજાવી આખરે હા પડાવી. રાતનું ટાટું-મૂકું વધેતું ખાદ્ય ઝટપટ એ તોફારી પર સિધાગ્યો. ત્યાંથી બે દિવસની રમ્મ લઈ એ રાત્રે હર્ષબેર કાગળ પત્ર લખ્યા વિના ઓચિતો જ સાસરે જવા ઉપડ્યો.

આ બાળુ મહીઅરમાં પતિ-વિરહને લઇ પ્રમીલા પણ દિન પર દિન ચિન્તામાં ગળાતી જતી હતી. પતિ તરફથી પ્રેમ અને મમતાભર્યા પ્રયુક્તરો આવતા હોવા છતાં એનું મન હમેશ ઉદાસ રહેતું હતું. ચિન્તા અને ઉગ્મગરાને લઇને એ તાવની બિમારીમાં સપડાઇ એની તબિયત લથડતા એણે માંદગીનું બિજાતું સેવ્યું. એજ દિવસે એણે માતાને કહી પિતાજી પાસે પોતાની માંદગીના અમાચાર પરાણે લખાવી પોતાને તેડી જવાનો આગ્રહ કર્યો. પરંતુ એ પત્ર પોષ્ટ થાય તે પહેલાંજ કર્મવશાત્ પ્રમોધ-જમાઇરાજ સાસરાને આંગણે આવી ઉભા રહ્યા.

પ્રમીલા આ વખતે તાવે તરફડી રહી હતી. એની મા પાસે બેસી માથે બરફ મુગી રહી હતી, ત્યાં પ્રમીલાની ન્હાની બહેને આવી મહેમાન પદાર્થોની ખૂશખબર સંભળાવી. સાસુજીએ વસ્ત્ર હીક કરી જમાઇનો સત્કાર કરતા જગ્યા આપી. ન્હાની પુત્રી નીરને ચાહ મુકવા કહ્યું.

પ્રમોધ બેઠો તો ખરો, પણ એનાં જીવમાં જીવ નહોતો. જે આશાભર્યો હોય એ આવ્યો હતો. તે આશા પ્રમીલાને આમ એકાએક માંદગીને બિજાને જેવાથી નષ્ટ થઇ ગઇ. એનું હૃદય ભાંગી ગયું. બાએ આંખો મોંચી પડેલી અગ્નણ પુત્રીને માથે હાથ મુકતા ધીમેથી ખૂશખબર આપી: “બહેન, જો તો પ્રમોધકુમાર આવ્યા છે.”

શબ્દ કાનમાં પડ્યો. આંખો ઉઘડી. એમાં ભીનાશ તરવરી રહી હતી. બેઠા થવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ થઇ શકાયું નહિ. સૂતાં સૂતાં જ શરીર પરનું વસ્ત્ર હીક કરતા પતિ તરફ જોઈ એણે પ્રશ્ન કર્યો: “ક્યારે આવ્યા ?”

“હમણા જ...” બાએ જ જવાબ વાળી દીધો.

“કંઈ વગર કાગળે ! એકાએક !” બાએ સાથે સાથે બીજને પ્રશ્ન પણ પૂછી નાખ્યો.

“હું ખાસ કરીને તો ઓફિસને કામે આવ્યો છું. ઘેર બાની નખિયત સારી રહેતી નથી. અને વળી અહીંનું કામ નીકળ્યું, એટલે વિચાર થયો, લાવ મળતો જાઉં.” પ્રભોધે સમય વિચારી પોતે તેડવા આવ્યો છે, તે વાત છુપાવી. “એને કેટલા દિવસથી આમ તાવ આવે છે?”

“છેલ્લા ચાર દિવસથી જરા વધારે છે, બાકી પહેલા તો આવી’તી ત્યારનો સાધારણ મંદ જવર તો લાગુ જ હતો.”

“ત્યારા પત્રમાં તો એ બાબત કશું લખ્યું જ નથી. દવા કોની કરો છો?”

“ડૉક્ટર દીનાનાથની.”

“શો રોગ કહે છે?”

“કંઈ જ પરખાતો નથી. ઘડીમાં તાવ ચઢી આવે છે, તો ઘડીમાં એકદમ શરીર ઠંડુ થઈ જાય છે.”

વાત આગળ લખાય ત્યાં ચાહું આવી. પ્રભોધે માન રાખવા ખાતર મન વગર અંદરથી બે ધુંટડા લચ્યા. સાસુએ પૂછ્યું: “પાછા ક્યારે જવાના છો?”

“આજે જ સાંજના.”

“કેમ! આવ્યા છો તો આજનો દિવસ રોકાઈ જવને?” સાસુએ સાંસારિક નિયમ મુજબ જમાઈને આગ્રહ કર્યો.

“રોકાવાય એમ નથી. જે કામે આવ્યો હતો, તે ખલાસ થઈ ગયું છે. અને કાલે નોકરી પર ચઢવું જ જોઈએ.” પ્રભોધ રહેવાની ઇચ્છા છતાં જુહું બોલ્યો.

“પણ જમીને તો જશેને?”

“જમવાની ખટપટ માડી વાળો. ગાડી સાત વાગે તો હપડી જાય છે.”

“તેમાં શું ? હજી તો પાંચ વાગ્યા છે. હું હમણા રૂવ પર એક અડધા કલાકમાં બટાકા-પુરી બનાવી નાખું છું. હ્યો બેસો.” કહી સાસુ ઉઠીને અંદરના ખંડમાં ગયા. પ્રબોધ હવે એકસો પડ્યો. એ ધીરે રહીને “ત્હને કેમ છે ? મ્હને તો ત્હેં કાગળ પંચુ લખ્યો નહિ ?” એમ હપકો દેતો ને તબિયતના સમાચાર પૂછતો ઉઠીને પત્નીના પલંગ પાસે ડોક્ટરને માટે પડેલી ખુરસી ઉપર જઈ બેઠાવાયો. આંસુભરી પ્રભીલાએ એકાન્તનો લાલ લાઘ પતિનો હાથ પકડી પોતાનાં ગરમ કપાળ ઉપર મૂક્યો. ઉકાતું ન્હોતું છતાં પ્રબોધના હાથનો ટેકો દઇ એ પલંગમાં અડધી બેઠી થઇ. પતિ-મીલનનાં હર્ષમાં એણે સહજ વારને માટે માંદગીની વેદના વિસારી દીધી.

“તમે તમારે કામે આવ્યા છો, કે મ્હને તેડવા ?” પ્રભીલાએ શંકાશીલ હૃદયે વાત ફરી છેડી.

“બંને કામ માટે.” પ્રબોધે દુધમાં ને દહીમાં બંનેમાં પગ રાખવા માડ્યો.

“કંઈ એકાએક ! આમ ઓચિંતા !”

“ત્યાર દિવસથી ત્હારો પત્ર ન્હોતો, તેમાં ઓફિસનું કામ નીકળ્યું, એટલે બાને પણ સમજાવી દીધા. એ પણ ત્હારા વિના એકલાં કંટાળી ગયા છે, અને એમની તબિયત પણ સારી રહેતી નથી. એટલે પછી...”

“શું બાએ હા પાડી ?”

“હા.....”

ત્યારે તો હવે હું આવવાનીજ. મ્હને તેડતા જવ.”

“માંડી ન થા. તું માંડી છે. આવા વખતમાં મ્હારાથી ત્હારી બાને ત્હને મોકલવાનું કહેવાયજ નહિ. મ્હારી કૌંમત થઇ જાય!

ધીરજ રાખ, ત્હારી જરા તમિયત સુધરે એટલે કાગળ લખજે, કે તરત આવીને તેડી જઇય.”

“હજુ વાયદા અને ધીરજ દઇને નથી ધરાયા ?”

“આ છેલ્લોજ વાયદો છે. મહારામાં વિશ્વાસ રાખ, અને તમિય-તના સમાચાર દરરોજ લખાવતી રહેજે.”

“પણ પાછા ઘેર જઇને ભૂલી જશો તો ?”

“ના, ના, નહિ ભૂલું.”

“પણ હમણા સાથે લઇ જવ તો શો વાંધો છે ? તમારાથી ન કહેવાતું હોય, તો કહો તો હું બાને કહું.”

“ના, ના, આવી તમિયતે હું ત્હને લઈ જઇને પણ શું કરું ?”

“ભલે જેવી તમારી ઇચ્છા; બાકી મ્હાઈં હૃદય તો એમજ કહે છે, કે હવે હું આ માંદગીમાંથી કદાપી પાછી ઉડનાર નથી. તમે મ્હાઈં મોટું હવે આ અવતારમાં તો.....”

“એવું ન બોલ.” પ્રબોધ પત્નીને મોટે હાથ દાખ્યો.

“મથિર કરે, ને ત્હને જઈદી આરામ થઇ જાય.”

એક ઉડના શ્વાસની સાથે પ્રમીલાએ આંખો મીંચી દીધી. ત્યાં સાસુઠ્ઠે આવી જમાઇરાજને જમવાનું તૈયાર થયાની ખબર આપી. પ્રબોધ મનેકમને ગે દોળીઆ જમી લઇ જવાને માટે તૈયાર થયો. જતા જતા એણે સાસુઠ્ઠને પ્રમીલા સાંભળે એમ કહ્યું: “હ્યો, હવે હું જઈ છું. એને જરાં ચાંપીને દવા કરજો, અને જરૂર પડે તો તાર કરજો. એની નખીયતના સમાચાર બપોળે દિવસને આંતરે લખતા રહેજો. એ જરા ઉડતી-મેસની થાય, એટલે પછી થોડો વખત હવા-કેર લઇ જવાની ગોડવાણ કરીશું.”

“ભણે, આવજો.” સાસુએ જવાબ વાળ્યો.

અમીલા ઉઘાડી આંખે જોતી રહી ગઇ. અમોઘ ભરેલે હૃદયે દાદર ઉતરી ચાલતો થયો.

x

x

x

x

આશાભર્યા અમોઘ નિરાશ હૃદયે ઘેર પાછો ફર્યો. પુત્રનું પડેલું મોઢું જોતાં જ માનો છવ ન રહ્યો. એણે કારણ પૂછતા, અમોઘથી રડી દેવાયું. અમીલાની ભયંકર માંદગીના સમાચારે ડોસીમાંનું દીવ પણ તોડી નાખ્યું.

ખીજું એક અઢવાડીયું આમ વીતી ગયું. દરરોજ સાસરેથી કાગળ આવતો, અને “દીક છે, તબિયત છે તેમ છે, ખાસ કંઈ સુધારો નથી. જરા જરા સુધરતી જાય છે.” એવા એવા ગોળ ગોળ અર્થોવાળાં આશ્વાસનનાં વાક્યો વાંચી એનો ઉચાટ વિશેષ ને વિશેષ વધતો ગયો. ત્યાં અચાનક શેફને કામે એક દિવસને માટે અમોઘને મુંબઈ જવાનું થયું. એનો છવ રોજ આવતી પ્રિયાના સમાચાર આવતી ટપાલમાં હોવા છતાં એ પેટને ખાતર મનને મક્કમ બનાવી મુંબઈ ઉપડ્યો.

એ સવારે ગયો, ને સાંજની ટપાલમાં સાસરેથી કાગળ આવ્યો. અધીરા ડોસીમાંએ દાકરનો ખાનગી કાગળ ચશ્મા ચઢાવીને ફેડ્યો, વાંચ્યો. ટુંકા અને ચહેરાયલો એવો એ પત્ર અમીલાએ પોતે માંદગીને બિછાને પડ્યે પડ્યે લખ્યો હતો એ વાંચતાં જ ડોસીમાંનું મગજ પાકું ખસી ગયું. “આજકાલની નખ જેવડી છોકરી કાગળમાં આવું આવું લખે ! કંઈ લાજ-શરમ ન મળે ?” એમ એના જૂનાં વિચારનાં મગજમાં ફસી ગયું. કાગળમાં અમીલાએ એક એ વાત એવી લખી હતી, કે : “બહાલા,

મ્હારી તથિચત અહીં-પીએરમાં હવે નહિ સુધરે, પણ સાસરામાં તમારી હુંકાળી સેવામાં જરૂર સુધરી જશે. તમારા વિના હું હવે અહીં વધુ દહાડા કાઢી શકું એમ નથી. આખો દિવસ તમારા જ વિચારો આવે છે. મ્હારી બા મોકલે કે ન મોકલે, તમારી બા તમને તેડાવવાની હા પાડે, કે ન પાડે, લોકો કે સગાંજઘાલાં જેને જેમ બોલવું હોય તેમ બોલે, છતાં તમે મ્હને આવીને તેડી જજો. ત્યાં આપ્યા પછી સાસુજીને સમજાવી લેતા મ્હને સારી પેઠે આવડે છે...”

આમાં છેલ્લું વાક્ય તો માછીને બહુ જ ખૂંચ્યું. “મ્હને સમજાવવી એ રમત વાત ! હું હા પાડું કે નહિ ? તો પણ આવજો જ...” એમણે કાગળ પરખીડીયામાં પાછો મુકતા અંતરના ઉભરા ઠાલવવા માંડ્યા. “મ્હને શી ખબર કે નખ જેવડી વહુ આટલા ઉંડા પાણીમાં રમી રહી છે ? એ આજકાલની છોકરી મ્હને શું સમજાવવાની હતી ? ફિકર નહિ, હુંય જોઉં છું, કે હવે એ શી રીતે અહીં આવે છે ?”

અતે લીંત સમક્ષ બાપણુ કરી ડોસીમાં થાક્યા. આ બાળુ મુંબઈ ગયેલ પ્રબોધને કામ અધૂરું રહેતા શેઠ તરફથી બીજા એ દિવસ રોકાવાનો તાર મળ્યો. પ્રબોધે મુંબઈથી જ પત્ની ઉપર એ વિગતનો પત્ર લખી જેને ત્યાં ઉતર્યો હતો, તેના મુનીમને તે નાખવા આપ્યો. પરંતુ વાંકી વિધાતા ! એ અગત્યનો પત્ર એ આગસ્ટ નોકરના ખીસ્સામાં જ રહી ગયો. બીજો દિવસ “કેમ બાપ, પત્ર નાખી દીધો હતોને ?” એવો પ્રશ્ન પછતાં નોકરને પોતાની જૂલ સમજાવ, છતાં એણે ખોટું ખોટું હા પાડી. પ્રબોધનાં હૃદયને “હવે જવાબ અવતી શ્રલે આવશે” એમ સમજી ઠંડક વળી, જ્યારે આ બાળુ એ ચોર દાનતના મુનીમે બીજો દિવસે કવર પરથી ટીકીટ ઉખેડી લઈ એ ફાંડીને ફેંકી દીધું.

આમ એક બાળુ પ્રમીલા પતિના પ્રત્યુત્તરની રાહ જોતી હતી, જ્યારે બીજી બાળુ પ્રમોદ પ્રિયાના જવાબની વાટ જોતો હતો. એક બે અને ત્રણ દિવસ થયા, છતાં પ્રમીલાને ઉત્તર ન મળ્યો. સ્ત્રી-હૃદયમાં શંકા અને વિવિધ વિચારોની રકુરણા થતાં વાર લાગતી નથી. પ્રમીલા પણ એવા જ તર્કવિતર્કોને વટોળીએ ચઢી. ત્રણ દિવસમાં એણે પોતાની સુધારા પર આવતી તમિયત પાછી લથડાવી દીધી.

બીજી બાળુ પત્નીનો જવાબ ન આવતા, જરૂર કંઈ વધારે-ઓધું હશે, એમ અટકળ કરી, એ ઝટપટ શેઠનું કામ આટોપી ઘેર પાછો ફર્યો. વૃદ્ધ માતાને ‘સાસરેથી કંઈ પત્ર આવ્યો છે?’ એમ એણે આવતાની સાથેજ સવાલ કર્યો. વડુ ઉપર રોષે લયાયલી સાસુએ પત્રની વાત દીકરાથી દબાવી દીધી. માતાની નાએ પ્રમોદનો વહેમ સજ્જડ બન્યો. એણે રાતોરાત સાસરે જવા માટે બાને ‘પૂછ્યું’, પણ બાએ એમ કાગળ પત્ર લખ્યા સિવાય એકાએક ત્યાં ન જવાય, ન્યાતજનતને સગાવહાલામાં આપણી ક્રીમત થઈ જાય, હોય, એક બે દિવસ કાગળ ન આવે, એમાં ગભરાઈ શાનું જવાનું? ત્હારી તો ભાઈ નવાઈની વડુ છે. ખીજા પરણેલા હશે કે કેમ? આમ ઘડીએ ઘડીએ રજા માગશે, તો નોકરી ગુમાવશો.” એવા એવા ટાણાઓ મારી એને હતાશ કરી નાખ્યો.

એ રાત તો એણે જવાનું માડી બાળી જેમ તેમ ખેંચી નાખી. બીજો દિવસે નોકરી પર ચઢતાંજ એણે શેઠ પાસે સાસરે જવા બે ચાર દિવસથી રજા માગી. શેઠ હાલ સીઝન હોઈ પુષ્કળ કામ હોવાથી પોતાની અશક્તિ જાહેર કરના બે પાંચ દિવસ થોભી જવા કહ્યું. સાંજે એ ઘેર આવ્યો. બા પાસેથી તેમજ શેઠ પાસેથી બને જગ્યેથી હતાશ થએલ એ હૈયું ચિન્તાને ચક્રરે ચઢ્યું. કાયાં હૃદયનો

એ પ્રેમી યુવાન આખરે ત્રણ ત્રણ દિવસના ઉત્તરગરાએ ડબલ ન્યુમો-નીઆની ખીમારીમાં પડકાઇ પડ્યો.

એજ દિવસે સાસરેથી પત્ર આવ્યો. માએ લાવી એ પથારીમાં પડેલા દીકરાના હાથમાં આપ્યો. ચાર દિવસે પત્નીની ખબર અંતરનો પત્ર મળતાંજ એની આંખમાંથી હર્ષના પાણી આવ્યાં. એણે એ સપાટાબંધ ખોલ્યો, ખોલીને વાંચી નાખ્યો. એ પ્રમીલાના પિતાને લાથે લખાવેલો હતો. એમાં લખેલું હતું, કે એની તમિયત દિવસે દિવસે બગડતી જાય છે. તમને એક કાગળ લખ્યો, છતાં જવાબ ન મળવાથી એના નબળાં મન ઉપર ભારે અસર થઈ છે. ડૉક્ટરેનો અભિપ્રાય પણ એનાં જીવનની સલામતીને માટે એને તમારે લાંબ ગમે તેમ કરી મોકલી આપવાનો છે. તો કૃપા કરી આ કાગળ મળતાંજ આવીને તેડી જવ્ને.”

હર્ષ આઘાતમાં પલટાઇ ગયો. સૂતા સૂતા પ્રબોધે પોતાની માનાં મોઢા તરફ વ્હેયું. એણે પૂછ્યું: “શું છે? કોનો છે? ત્યારે સાસરેથી આવ્યો છે ને? એમાં શું લખે છે?”

પરંતુ પ્રબોધે એનો કંઈજ જવાબ આપ્યો નહિ. એણે પૂછ્યું: “મા, મહારી ગેરહાજરી દરમિયાન પ્રમીલાનો કાગળ આવ્યો હતોને?”
“કોણે કહ્યું? અહીં તો કંઈજ આવ્યું નથી.”

પ્રબોધ માનાં મોઢાના ભાવ ઉપરથી સમજવાનું સમજી ગયો. માએ જાણી વેઠેને એ કાગળ પોતાનાથી છુપાવ્યો છે, એમ એના બોલ ઉપરથીજ એ ઉકેલી શક્યો. મહા મુશીબને એ પથારીમાંથી બેઠો ગયો. હાથના ટેકા દબા એ પાસેનું કબાટ પકડી ઉઘો થયો. ખોટી ઉપરથી ખમીસ ઉંચકી પહેરવા માડ્યું, ત્યાં ડોસીમાએ લાથ પકડ્યો: “પણ ભાઈ, તું ક્યાં જાય છે?”

“તેડવા, પ્રમીલાને તેડવા.”

“આ તમિયતે ! ડોક્ટરની બહાર નીકળવાની ચોક્કસી ના છે.”

પણ સાંભળે છેજ કોણ ? એણે તો આવેશમાં ને આવેશમાં ગલો ટોપી ચઢાવ્યા. દાદર પાસે ગયો. ડોક્ટરની જોતાંજ રજા ફરે પકડી એ દાદર ઉતરવા ગયો, પણ તાવથી મજબૂત ને મુગ્ધ ગરીર પમથીઆ પર પમ ન ટેકવી શક્યું. આંખે અધારા આવ્યાં. એ પમથીઉ ચૂક્યો, અને ઉપરથી ઠેઠ નીચે પડ્યો. તદ્દ ડોક્ટર એ લોકીલોહાણુ અને બેશુદ્ધ પુત્રને પાડોશણના પતિની મદદથી ઉંચકી પાછો ઉપર લઈ ગયા. તરતજ ડોક્ટરને તેડવામાં આવ્યા. એણે જોને તપાસી માથુ હલાવ્યું. “કેસ મંબીર છે. હૃદય ઉપર જખરી અસર થઈ છે. જમને બોલાવવા ધટે તેમને ખબર ફરી બોલાવી નાખો.” ડોક્ટર એટલી ભલામણ કરી દવા આપી ચાલતો ગયો. પાડોશીના સમજાવ્યાથી છેવટે ડોક્ટરે વહુને તાર કગલ્યો. આ બાળુ દવાના એક બે ડોઝ પેટમાં ગયા. છતાં, પ્રબોધ ઉપર એની ફરી જ અસર ન થઈ. આખી રાત એણે બેશુદ્ધિમાં જ કાઢી.

માતાનો જીવ ઉંચે હતો. એ ખાધા-પિયા નહાયા-ધોયા વિના આખી રાત એમને એમ એની પથારી પાસે બેસી માથે બરફ ફેરવતી ફેરવતી આંસુનાં ટીપાં ટપકાવી રહી હતી.

આ બાળુ પ્રમીલા પથારીમાં પડી પડી પતિના જવાબની છેલ્લી ચાલ જોઈ રહી હતી. એની બા એને દીલાસો દઈ રહી હતી. ત્યાં એકએક તાર આવ્યો. પ્રમીલાના પિતા ઘરમાં હોવાથી તેમણે એ વાંચ્યો.

PRABODH SERIOUS. START WITH PRAMILA.

પ્રબોધ પુખ્ત માંદો છે. પ્રમીલાને લઇને આવો.

“શું છે ? બા, કાનો છે ?”

“તારા વરનો, ખડેન ! એઓ વધારે માંદા હોઈ, ત્હને મળતા બોલાવે છે.” પિતાએ ખુલાસો કર્યો.

“હે ! શું માંદા ! ઓ બા, જલ્દી કર, મ્હને ગમે તેમ કરીને ત્યાં લઈ જા. હું છેલ્લેલ્લી એમને મળવા ઇચ્છું છું.”

ગાડીનો વખત હતો. તાવે ભરેલી અશક્ત દીકરીને લઇને મા-આપ રાતોરાત ગાડીમાં બેઠા. આગગાડીમાં પ્રમીલાની તબિયત પતિના માંદગીના આધારે તદ્દન લથડી ગઈ. મહામુશ્કેલીએ ભાડુતી ગાડી કરી બીજા દિવસની સવારે દીકરીને લઈ સાસુ સસરા જમાઈને આંગણે (નીચે) આવી ઉભા.

જ્યારે ઉપર “પ્રમીલા... પ્રમીલા... પ્રમીલા...” એટલા છેલ્લા ત્રણ શબ્દની સાથેજ પ્રભાતે જીવનલીલા સંકેલી લીધી ભાડુતી ઘોડાગાડીમાંથી અશક્ત અને તાવે તરફડતી દીકરીને માઆપે હાથ ઝાલી નીચે ઉતારી. પ્રમીલા સાંસરાના એટલાના બે પગથીઆ માંડમાંડ ચઢી, ત્યાં થાકી ગઈ. જ્યાં ત્રીજે પગથીએ પગ મુકવા ગઈ, ત્યાં તે ઉપરથી સાસુની કાન ફાડી નાખે એવી ચીસ સંભળાઈ. “ઓ મારા દીકરા... આ તું શું કર્યું ?”

અસ ખલાસ. પ્રમીલાના તથા તેના માઆપના કાનમાં આ પ્રાણપોક પડી. એમનાં હાથમાંથી પકડેલી પ્રમીલાના અને હાથ અચાનક છૂટી ગયા. “ઓ બા...એ ગયા...” એમ કહેતાંજ એ એ ધબ્બ દેતી નીચે પડી પડી. માથું ફૂટી ગયું. માઆપ એને બેઠી કરવા નીચે વળ્યા, પરંતુ એનામાં ચેતન નહોતું.

—* એનો પ્રાણ-પાંખી શરીર-પિંજર છોડી ચાલ્યો ગયો હતો. —

અંતરની આગ

[૪]

૬ નામ લક્ષ્મીનંદન. હું કુળવાન કણુથી શાંતિના મનમેહન શેફનો એકનો એક ચીરંજીવી થાઉં. મ્હારે ત્યાં મ્હને પાણીને બદલે દુધ મળતું, અર્થાત્ હું લક્ષ્મીપતિનો કુળદીપક હતો. શ્રીમતોના લાડકવાયા સંતાનો ન્હાનપણથી જેમ હલકા નોકર-ચાકરોના હાથમાં ભાષ, ભાષ, થઈને ઉછરે છે, એમજ હું પણ ઉછરેલો હતો. મ્હારે ત્યાં વિલાસ-વૈભવ અને મોજશોખનો પાર ન હતો. શાળા એ શી વસ્તુ છે? એનું દશ વરસ સુધી તો મ્હને જ્ઞાન પણ ન્હોતું. બાપાએ ઘેર બણાવવા માસ્તર રાખેલા, તે મહિનામાં દસ-આર દહાડા અવીને અડધા-પોણા ક્લાક ખેસી મ્હારી સાથે હસી-રમીને પોતે જ એકડા-બમડા ચીતરીને ચાલતા થાય લક્ષ્મી અને સરસ્વતીને કેમ બાણે પરાપૂર્વથી વિરોધ જ ન હોય ! એમ સેવક નિરક્ષર જ રહ્યા.

ધ-માં મ્હારી બા કોઇ કોઇ વાર મ્હને બણાવવા માટે, નિશ્ચયે મોકલવા માટે બાપાને કહેતી, પણ મ્હારા બાપા 'હવે એને બણીને

યું કામ છે ? નહિ બાણે તોય ચાલશે.' કહી એને તોડી પાડી મ્હારા અચ્છંદી વર્તનને ઉત્તેજન આપતા.

પરિણામ એ આવ્યું, કે હું મૂર્ખ, સ્વચ્છંદી, લાડીસો, બાયલો, અને સંસ્કારહીન રહ્યો. છતાં મ્હોટાના છોકરાંની એજ તેમનો લક્ષ્મીનો ચળકાટ ઢાંકી દે છે. દુનિયાનો નિયમ છે, કે મ્હોટા માણસની ભયંકર મહાભારત જેવડી ભૂલ ન્હાની અને નજીવી ગણાઇ ઢંકાઇ જાય છે, બ્યારે ન્હાના માણસની નજીવી ભૂલ પહાડ જેવડી ગણાઇ જગતખત્રીસીએ ચઢે છે.

પૈસાને જોરે હું મૂર્ખ પાંડિત મનાયો. સહુ કાંઈ મ્હને, મ્હારાં મોહાને નહિ પણ મ્હારા પૈસાને નમી નમીને સલામો ભરતું. અને વેવિશાળ, અમારી ન્યાતમાં, અને તે પણ મ્હારા જેવાનું પારણામાંથી જ પુત્ર ઝડપાય એવો જે ન્યાતમાં મોઝરો રીવાજ ! ત્યાં એનો વિચાર પણ કેવો કરવાનો હોય ! વરનાં વય કે વિદ્યા કે ગુણ જેનાર માખાપો આજ કેટલા છે ! આજ તો સેંકડે સીન્તેર ટકા કુળ, ધર અને કલદાર જ જેવાઇ રહ્યા છે. બે વરસનો દોઝલા જેવડો હતો, પારણામાં સૂતો હતો, નાગો ફરતો હતો, પૂરું ખાવા-પીવાનું ને ખોલવા-ચાલવાનું ભાન ન હતું, ત્યારથી જ સેવકનું સગપણ થઇ ચૂક્યું હતું.

દર દસ વરસે દેવી બોલે, એટલે અમારી ન્યાતમાં લખ્ખની પગપડી ચાલે. પછી વર-કન્યા ગમે તે વયના હોય ! પછી જોઇએ ના માખાપ કેડમાં ઉંચકીને પણ મંગળ પ્રદક્ષિણા દેરવી પરણાવવાનો ક્લાવો લૂટે ! મ્હને દસમુ જાતું હતું. મ્હારી વહુને તેરમુ જાતું હતું. એનું નામ સલિતા હતું.

બાપાએ પણ બહુ ધામધૂમથી ગદારાં લગનની તૈયારીઓ કરવા માડી. એકઠો રૂપિયાને ભોજે આલીશાન માડવો બંધાયો. પીપુડી અને દોલીવાળા રોજ સવારના ઉઠતાની સાથે કાન ફોડી નાખવા લાગ્યા. સેવકને પીઠી ચઢી. માડવા-મુહૂર્ત અને મોંઢળ-બંધન થયાં. અને છેવટ અખાત્રીજને શુભ મુહૂર્તે સાગન મહાજનના સૈન્ય સહીત સેવક મામાને હાથે ઘોડે ચઢી કન્યા-મઠ સર કરવા શ્વસુર-શત્રુને આંગણે ધેરો ધાલવા ઉપડ્યા. મ્હારી માતાએ આમત્રેલી લગ્નધેલી લલનાઓએ મ્હારી પીઠ પાછળ કોકિલ કંઠોમાંથી રંગબેરંગી ગીતોની પરંપરા છોડી. મ્હને નિરક્ષરને-નિર્બળને તેઓએ સાક્ષર અને શરવીર પુરૂષ તરીકે “કેસરીઓ જન લાવ્યો... જન લાવ્યો રે...” કરી ગાઇ અતાવ્યો. મરીબના કાળા છોકરાને કાલસાની ખાલુની ઉપમા આપનાર નારી-સમૂહે મ્હારો બચ્ચવ કુખ્ય કહુનૈયાની સાથે સરખામણી કરી કમદેવની ઉપમાથી સંબોધ્યો. અને એ પ્રમાણે સવા બશેરનું શ્રીફળ હાથમાં ગ્રાહી સેવક છેવટ શ્રામતીના આપને માડવે આવી ઉભા.

સાસુજીએ આવી મ્હને ચાંદલો કરતા કરતા મ્હારું નાક પકડી બેંચ્યું. મ્હારાથી એ વેળા ગજરાટમાં “ઓ... આ...” એમ બૂમ પડાઈ ગઇ. બાજઠ ઉપરથી ઉથલી હું હોંટ ગળડી પડ્યો. મામાએ મ્હને કપડાં બંધેરી ઉભો કર્યો. મ્હારી પાછળ ઉભેલા તમામ ઘેરાંઓ બડબડાટ હસી પડ્યા. હું એ વખતે બહુ જ શરમાઇ ગયો.

પછી મ્હને નરમ મખમલની ગાદીવાળી એક અપ-ટુ-ડેટ ખુરસી બેસવાને મળી. હું ‘હાસ’ કરી મોજથી તે પર જોઠવાયો. એર મહારાજે પોતાનું ‘આમણીયું’ ગાડું મખમલનું શરૂ કર્યું. એક કલાક સુધી કાન ફોડી નાખ્યા પછી એક લાંબો વખતો કટકો કે જેને અંતરખટ

કહે છે, તે મ્હારાં મોઢા આગળ નામનો-દેખાવ પૂરતો ધરવામાં આવ્યો. કન્યા પધરાવવાની બૂમ પડી. થોડીવારે ચૂડીઓનો ખડખડ મ્હારે કાતે અથડાયો. મોડી રાત થવાથી ને વહેલા આઠ-નવ વખ્યામાં સુત્ર જવાની મ્હને આદત હોવાથી મ્હને જગાસા અને ઝોકા આવતા હતા. મામાએ મ્હારી નાક પારખી ઝટપટ એક કાશીનો કપ મ્હારી આગળ ધર્યો. હું પણ એ આંખ મોંચીને ગટગટાવી ગયો. ત્યાં મ્હેં મ્હારી મ્હામે પેના જાંખા બારીક અંતરપટમાંથી લાલ ચણીડી જેવા લુગડામાં લપેટાયેલી, પેટ ચુધીના ધુધરામાં મોઢું છુપાવેલી, અને મ્હારાથી દેઢી ઉંચાઈની દેખાતી એવી કોઈ સ્ત્રીને ખેંઢેલી જોઈ. હું એટલું તો સમજી ગયો. 'કે એ મ્હારા વહુજીની પધરામણી હતી.

અમારો હસ્તમેળાપ થયો, એટલે ચાલાક જુહરાણીએ મ્હારી આંગળીએથી હીરાની વોટી સેરવવા માડી. મ્હારા બાપાએ મ્હને એ પાક પહેલેથીજ ભમાવી-ચેતાવી મૂક્યો હતો. મ્હેં ચીમટીઓ ભરી, નખ મારવાના પ્રયત્ન કર્યા પણ કર્યું વળ્યું નહિ. હાથોની ખેંચતાણમાં છેવટ એણે ખીજવાઈને મ્હારી વોટીવળી આંગળી નેરથી ઉઘી મચડી હું ખુરસી ઉપરથી અડધો ઉભો થઈ બરાડી ઉઠ્યો: "ઓ બાપા...રે..."

'શું થયું?' 'શું થયું?' કહેતા સહુ કોઈ મ્હારી અણુબાણુ ચોટળાઈ વળ્યા. બાપડી આસાબરી વહુ તો કંડી જ થઈ ગઈ. હું એના હાથ છોડી દઈ આ વેળા ઉભો થઈ ગયો હતો. 'મામા એણે મ્હારી આંગળી-એથી હીરાની વોટી...' હું સર્વની વચ્ચે વિશેષ કંઈ ભાંગરો વાટી મ્હારી અકબરતું લીલામ કરે, તે પહેલાં મામાએ મ્હને ડોળા કાઢી પાછો ખેસાડી દીધા. ફરી 'વરકન્યા સાવધાન'ના 'કાળી ગાંડી સાવધાન'ના પોકારો શરૂ થયા.

આખરે અમે એકેકને કંસાર ખવડાવ્યા. ક્રુર દર્શન કર્યાં. મહારા રેશમી અમોઢીયાને છેડે એનો ધાટીનો છેડો બંધાયો. અંતરપટ દર થતાં જ એની એક સહીએ આવી એનો ઘુઘટપટ ઉઘાડી નાખ્યો. અમાનાં બનેની-ચાર આંખો પહેલવહેલી એક થઇ. ઓ પ્રભુ ! ક્યાં એ ભરયુવાનીને આંગણે આવેલ લલિતાનો કદાવર બાંધો, અને ક્યાં નાનૂક શરીરના આ સેવક !

ગૌર મહારાજે અમને બનેને ઉભા કર્યાં અગ્નિની આગુઆગુ ચાર મંગળ પ્રદક્ષિણા અમે કર્યાં સાચું પૂકો તો એ આ વેળા મહારી સમી નહિ તો જરૂર પિના નવી પરણીને લાગ્યા હોય, એવી સાવકી માતા સમી તો જરૂર લાગતી હતી ! એની આગળ હું ઉંચાઈ અને કદ ઉભયમાં ઢંકાઇ જતો હતો. છતાં અમે માઆપોએ ચાવી આપેલ પૂતળાની માફક હાથ-પગ હલાવી મુઠે મોઢે લગ્નના હ્વાવા લૂટ્યા. પતિ-પત્ની તરીકેના સંબંધના સિક્કા-ચન્દ્રચંદ્ર ટ્રેડમાર્ક અમારે કપાલે ઢોકાયા. આંસુભરી લલિતાને લઇ હું પાછો ચળતેગાળતે ચતોનાત વાગ-દોલ-પડખમના દમામ સાથે ઝોઝા ખાતો ઘેર આવી પહોંચ્યો.

પછી બીજે દિવસે જલસાઓ થયા. મહેરીલ-પાર્શ્વો ઉડી. નાચ-મુજરા, હરીકીર્તન અને જમણવારોમાં હળરો રૂપીઆની હોળી થઈ. સગાં-હાલાં સર્વ કાઢ એ દિવસ વાહવાહ બેલી સહુ સહુને રસ્તે પડી ગયા. દસ દિવસમાં પાંચ-દશ હળરનો ધુમાડો આપાએ કરી નાખ્યો.

પંદર વીસ દિવસ વીતી ગયા. મહારાં સાસરાં અમારા શહેરથી બે ત્રણ માઇલ પરના જ ગામમાં હોવાથી આ તથા આપા મહારી વહુને વાર-તહેવારનું બહાનું કાઢી જમવા-ઝરવા નહોતરવા લાગ્યા.

પણુ એ હજી કૌમાર્યવસ્થામાં હોઇ કોઇ વાર સવારે આવી સાંજે ચાલી જતી, તેમજ હજી પણ આવતી. અમારી ચાર આંખ ઘરમાં મ્હાર કે એકાન્તમાં એકઠી થવા પામી નહોતી, એનું કારણ એ મ્હને પતિ તરીકે સંબોધવામાં, અને હું એને મ્હારી પત્ની તરીકે સ્વિકારતા સંકોચાતો હતો-શરમાતો હતો. ક્યોનું એકનાર માબાપો કામજાળજાળઓની કન્યાઓના આમ ભવ બાળી ક્યા સુખ અને સ્વતોષની આશા રાખતા હશે વાર ?

x x x x

બાપા મ્હને કંઇજ નહોતા કહેતા, પણ બા હવે મ્હને રોજ પ્રેરકયા કરતી. “નંદન, દીકરા, હવે તું મ્હોટો થયો. પરણ્યો, કાલ ઉઠીને વહુ આવશે, એટલે હવે ત્હારે ડાહ્યા અને સમજણા થવું જોઇએ. આખો દિવસ રમવા-કુદવાનું હવે ન હોય ! કંઇ ભણતા-જણતા શીખ.” એવી એવી શિખામણો આપી લડી-ઝઘડીને પણ એણે માસ્તરની ધૂળ ખંખેરી હવે મ્હને ભણાવવા માડ્યો. એન! વાકથી-એની દેખરેખથી હું તે પછીના એક વરસમાં ખપજોડું પાંચતા-લખતા અને સામાન્ય બાબતોમાં સમજતા શીખ્યો.

બાએ પણ મ્હારું ધ્યાન બીજે ન જાય, અને મ્હારી ન્હાની વય ધ્યાનમાં લઈ મ્હારી વહુને હવે વધારે પડતી મ્હારે ત્યાં બોલાવવી મધ દીધી. પણ બાપા રોજ એ સંબંધમાં એની સાથે ઝઘડતા. પરિણામ એ આવ્યું, કે અમારે ત્યાં રોજની કંકાશની હોળીએ જન્મ લીધો. એક દિવસ બાપા કંઇ વધુ પડતા બોલ્યા, એટલે બાએ રીસના માર્યા રાતોરાત ઉઠીને કુવામાં પડતું મૃત્યું.

પાંચકેસ થયો. ઘરનું ઘર ભાંગ્યું, માણસનું માણસ ગયું, અને કુપરથી નિર્દોષ હરી છૂટવાને માટે આપાને પાંચ-સાત હજાર રૂપિયાનું

પાણી કર્યું પડ્યું. એ બચી તો ગયા, પણ એ પછી એમનું મગજ ખગડી ગયું. ખાવાની આપણ પડવાયાં આપાએ એક બે વાર મ્હારે સાસરે લલિતાને હવે મોકલી આપવા કાગળ લખ્યો, પરંતુ સાસુ વગરના સાસરીઆમાં ન મોકલવા, કે પછી ગમે તે બીજો કરશે પણ 'એની હમણા તબિયત સારી રહેતી નથી, એટલે સુધરશે પછી મોકલીશું.' કહી એ લોકોએ વાત ઉડાવી દીધી. દીવ ભાંગી જતા પિતાએ અમારો જરીકામનો ધમધાકાર ચાલતો વેપાર બંધ કરી દીધો. એમને સદાનો બૂરો શોખ લાગ્યો. અને બીજા છ માસમાં તો એમણે એ ઝાલીમ છંદની પાછળ અમારા રહેવાનાં મકાન સિરાયની તમામ રોકડ મિલકત સાફ કરી નાખી.

મ્હને બહુ લાગતું, પણ મ્હારામાં આપાની આમળ હોઈ ખોલવાની શક્તિ નહોતી. ગમે તેવો પણ બાર વરસનો હું એક બાળક ! મ્હારું શું ગભુ ? છેલ્લા છ માસથી બાનાં મૃત્યુ બાદ મ્હારામાં અજન્મ પરિવર્તન થઈ ગયું હતું, તેમજ લલિતા પણ એ દરગયાન એકે વાર મ્હારે ત્યાં નહોતી ફરકી.

પિતાજીએ એક દિવસ બેઠાની બહારમાં ખૂબ ખીજવાઇને "નહિ મોકલશો તો બીજું કરીશું" એવો કકડાવીને મ્હારે સાસરે કાગળ લખ્યો, એટલે બીજો દિવસે જવાનું આવ્યો: "લક્ષ્મીનંદને મોકલજો. આવીને તેડી જાય." કામળ આવતાં જ આપાએ મ્હને હુકમ સંભળાવ્યો: "નંદન, આજ સાસરે જઈને ત્હારી વહુને તેડી લાવ. ત્હેં ધર તો જોયું છે, એટલે સાચે કાઢને મોકલવાની જરૂર નથી."

મ્હારી તો એકલા જવાની—આ મહાભારત કાર્ય ઉપાડવાની જરા પણ હચ્છા નહોતી, છતાં આપાને ના પાડવાની હિંમત ચાલી નહિ.

બાપ પાસે મ્હારં આપણાપણું ઉધાડું પાડતા હું જરા ખંચાયો. અપોર થતાં જ પિતાએ શિખામણ આપી ભાદુતી ગાડીમાં બેસાડયો. સેવક જીંદગીમાં પહેલી જ વાર વહુને તેડવા સાસરે સિંધાવ્યા. કેટલાકને મન એ લ્હાવો લાગે છે, જ્યારે મ્હારે ખીનચતુભરીને મન એ પ્રસંગ ધગધગતા લ્હાળા સમાન હતો !

x

x

x

x

હું કહી ગયો, કે મ્હારં સાસરં એ માધવથી વધારે દૂર નહોતું. ધર મ્હારં જાણીતું હતું, છતાં પૂછતાં પૂછતાં મહોદ્દેશો તો મ્હેં માંડ માંડ શોધી કાઢ્યો. પરંતુ ધરને માટે દબ્બુ મનમાં જરા શંકા હતી. છતાં મ્હારી યાદશક્તિએ ચારી આપી ત્યાં સુધી હું એજ મકાનને ઓટલે આવી ઉભો. મ્હને-એક અગ્નિયા છોકરાને ત્યાં ઉભેલો જોઈ રહ્યો નહોતો સ્ત્રી કે જે આરીએ ઉભી હતી, તેનું ધ્યાન મ્હારી તરફ ખેંચાયું. તેણે તરત ખૂમ મારી: “લીલી, ઓ લીલી...આમ બહાર જો.”

“શું કહ્યો છો ? શાધા કાકા !” કહેતી હાથમાં સાવરણી સાથે એક ખૂબસૂરત અને આંધીદડીની કદાવર યુવતી આરણા કાઢી બહાર આવી. હું તો એનાં મોઝા આગળ ટંકાઈ જ ગયો. એક તો મૂળ જન્મથી જ હું જરા બટકો હતો, ત્યાં ત્રણ વર્ષનો શ્રીમતીની વયમાં દૂર ! પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીઓના અંગેને વિકસતા વાર લાગતી નથી. અમે એકેકને એકાએક ન ઓળખી શક્યા. હું આંત્રિકમાં-બૂલાવામાં પડ્યો. ધર બૂલ્યો છું એમ લાગ્યું. લીલી એજ લલીતા એટલું સમજવા જરૂરી અકક્કસ મ્હારામાં નહોતી. લગ્ન વખતે દોઢ હાથનો ધુધર બેચેરો, અને પરણ્યા પછી વારંવાર ઘેર આવ્યા છતાં સેવકે કોઈ દિવસ એનાં મુખદર્શનનો લ્હાવો લાંટવામાં રસ લીધો જ નહોતો,

એટલે મ્હારી સ્મરણશક્તિ મ્હને શંકાશીલ બનાવે, એમાં આશ્ચર્યનો સવાલ જ ક્યાં હતો? યૌવનના બહારમાં ઉભેલી એ યુવતીને હું એકાએક મ્હારી લલિતા એ નામે કેમ કરી સંબોધી શકું? હું ગભરાઈને પાછો ફરવા જતો હતો, ત્યાં તો એણે મ્હને સ્હામાં સવાલ કર્યો: “આપને કોનું કામ છે?”

“શું કહું? મ્હને?” મ્હને એનો ધીમે અવાજ ન સંભળાતા મ્હેં હિંમત રાખી પૂછ્યું:

“તમે કોનું ઘર શોધો છો?”

“કેશવલાલનું...”

“આજ... કેમ શું કામ છે? ક્યાંથી આવો છો? તમારું નામ?”

“સ્વર્ણપુરથી... હું મનમોહન શેઠનો છોકરો...”

મ્હારા મ્હોમાંથી એક શબ્દ પણ આગળ બહાર પડે, તે પહેલાં તો એ યુવતીના હાથમાંથી સાવરણી પડી ગઈ. તરતજ ઉઘાડું માથું નીચે સુધી ઓઢી લેતા એ ઉતાવળે પગલે અંદર ચાલી ગઈ.

હવે હું સમજી ગયો. આજ મકાન, અને એજ મ્હારી લલિતા! પણ પગ અંદર જવા ઉપડતા નહોતા. પેલી પાડોશશ્રી કે જે હજી પ્યારીએ જ ઉભી હતી, અને અમારો આ રસિક સંવાદ સાંભળી ચુકી હતી, તે હવે બોલી: “જવ, અંદર જવ. કેશવલાલ બહાર ગયા છે, અને કમળાજીને (મ્હારા સાસુ) દર્શાવે ગયા છે. હમણા આવશે.”

મનને મજબૂત કરી હું લયડતે પગે અંદર દાખલ થયો. બહારના આગલા ખંડમાં પહેલા એક ખાટલા ઉપર ખુટ ઉતારી બેઠો. થોડી બારે ઘરની અંદરથી એ શબ્દ રૂપી ધુધરાને ઓથે ધોરાયલું શશીવદન

પહાર આવ્યું. વિજળી ઝબકીને વ્યોમમાં છુપાઇ ગય, એમ જોતજોતામાં એ પાણીનો બરડો ભેટો અને ઉપર એક ખાલી પહો મુકી પાછી અંદર ચાલી ગઈ. મહેં એને અગળ્યામાં બહેનને સંભે ધને સંભોળી બાકી માર્યું હતું, તેને માટે હવે હું પસ્તાવા લાગ્યો. પણ હવે શું? ધનુષ્યમાંથી એક વાર છૂટી ચૂકેલું તીર થોડું કંઈ પાછું ફરી શકે છે?

તરસ બહુ લાગી હતી, એટલે, મહેં મોઢા આગળ રજુ થએલ શીતળ જળને યોગ્ય ધન્સાક આપ્યો. અંદર રટવ સળગ્યાનો અવાજ આવતા મહેં ધારી લીધું કે મહેમાનની મહેમાનગીરી કરવા ચાલ મુકાઇ રહી છે. પરંતુ એ તૈયાર થાય, અને મહેને મ્હારી બૂલ માટે બે શબ્દ બોલવાનો સમય પ્રાપ્ત થાય, તે પહેલાં તો સાસુજી આવી રહ્યા.

“ઓહો! તમે ક્યારે આવ્યા?” આવતાની સાથેજ સવાલ જવાબની શરૂઆત થઇ ગઇ.

“હમણા... થોડી વાર થઇ...”

“પાણી-પાણી પીધુંને?” રહામે પડેલા ભેટો-પવાલાં જોયા ક્રતાં ચાલી આવતા નિયમ મુજબ સાસુએ દોઢ ડાહ્યા થવાનો દાવો કર્યો.

“હા...” મહેં ટુંકોજ જવાબ વાળ્યો.

“કાગળ મળ્યો હશે?”

“હા...” મહેં મથું હલારી સંમતિ આપી.

“બહુ ઉતાવળ કરી, જરા આમળથી કહાવવું તો હતું, તો હું એન તૈયાર કરી રાખતો! હવે તો આજની રાત અહીંજ રોકાવું પડશે, કરણ આજ મંદિરમાં મહારાજશ્રીના જન્મદિવસનો ઉત્સવ છે. બલો, એક લેખે આવ્યા એ પણ ઠીક થયું, બાકી અમે તો આવની

કાલે આવવાની આશા રાખી હતી. જ્યો એસો, હું ચાહ-માહ મોકલું... કપડા ઉતારો... હજુ સરમાવ છે શાનો ?”

સાસુજી તો પગપથેલીની રપીડે આમ લપસુ આપી આમઝાડી દોડવી ગયા, પણ સેવકના તો ગત રહેવાની વાને રામજી રમી ગયા. બાપાએ કોઇપણ સંજોગોમાં સાસરે રાત રોકાવાની ચોકખી ના પાડી હતી, છતાં મહેને એ બાપનમાં મ્હારો બચાવ કરવાની તક આપતા પહેલાં જ એમણે તો ચુકાદો સંજગાવી દીધો. હવે એમનું માનસંગ કરી, લલિતાને લઇ પણ શી રીતે જવી ? ‘હશે, મવાનું હોય તે થાય, બાપાને જોગ્યે તો વદશે, પણ લલિતાને લીધા વિના ખાલી હાથે મમત કરી-તકનાર કરી પાછું તો ન જ જવું” એવો મક્કમ નિર્ણય મહે કરી દીધો.

એટલામાં ચાહ આવી. સસરા પણ બહારથી આવી લાગ્યા. પછીનો સમય આમતેમની ને મ્હારા પિતાની સદ્ગતી ખુશીની માહીતી મેળવવાની વાતચીતમાં વીત્યો. સાંજ પડતા હું મિષ્ટાન્ન પાણી જમ્યો. બીજી બાજુ મ્હારી સાસુએ દોકરીને સવારે સાસરે વળાવવા માટેની તૈયારીઓ કરવા માડી.

ઝટપટ માંસડા-પોટલા બાંધી કપડાંસત્તાની ટ્રન્ક તૈયાર કરી અમારે માટે પથારીઓ નખાઇ. એક ઝોરડામાં સાસુ-સસરા અને મ્હારી લલિતાની, અને બીજામાં મ્હારી એકલાની પલંગ ઉપર બેઠાંબી. સસરાને જરા ધર્મ ઉપર ઝોછી આસ્થા હતી, એટલે અમે બંને મર્યા મારી રહ્યા હતા. બંનેને ઉધવાની વહેલી ટેવ હોવાથી બગાસા આવતા હતા. ત્યાં સાસુજી આવ્યા. “ચાલો, આજ મંદિરે ઉત્સવ છે. જમરાણુ છે. તમે આવશોને ?” મહે ઉધ આવવાનું બહાનું કાઢી ના પાડી, એટલે

સાસુશ્રીએ મ્હને વધુ આગ્રહ કરવો પડતો મુકી મ્હારો ઓરડો બતાવ્યો, હું જમ્મને મ્હારી પથારીમાં સવાર થવાની વાત જોતો પડ્યો.

આ બાબુ સમરાશ્રીએ પણ મ્હારી હાજરી દૂર થતાં બગાસા ખાઇ ધીરેથી લંબાવી દીધું. એટલામાં બહાર જતા સાસુનો અવાજ મ્હારે કાને આવ્યો: “હીં પી, ખેન, તું બધું ચોક્કસ કરીને આવી પહોંચ. વખત ઘણો થઇ ગયો છે, મહારાજ રાહ જોતા હશે, એટલે હું તો જાઉં છું.”

કમાડ ઉઘડવા અને દેવાનો અવાજ આવ્યો. સાસુ ગયાં, સમરાશ્રીએ લંબાવી દીધું, અને લલિતા પણ થોડીવારમાં જશે, એટલે હવે નિરાંતે ઉંઘ કાઢવાનો વિચાર કરી ઓરડામાંનો દોનો ધીમે કરી હું પણ માથે મોઢે ઓરી ધોરવા પડ્યો.

x

x

x

x

લાગે જ દશ મીનીટ પસાર થઇ હશે. મ્હારી આંખો હળુ નહિ જેવી મિચાઇ હતી, ત્યાં એકાએક કોઇએ ચોર પગલે મ્હારા ઓરડામાં પ્રવેશ કરી દીપકનો પ્રકાશ વધાર્યો. મ્હને ઉંધી ગયાનો ડોળા ફરી ઓઢણમાંથી એ આવનાર તરફ જોયું. એ મ્હારી લલિતા હતી. એના હાથમાં લોટો અને પવાણું હતું. મ્હારા પલંગ નીચે મુકી એ પળવાર ઉભી રહી. પછી ધીમેથી વાંકી વળી મોઢાં ઉપરનું ઓઢણ જરા દૂર કરી મ્હારે કપાળે એનો પ્રેમભર્યો હાથ ફેરવ્યો. હું મૂર્ખ કશું સમજ્યો નહિ. જાત્રત છતાં આંખો મીચી પડી રહ્યા. એટલામાં મ્હારાં મોઢા ઉપર ગરમ પાણીનું એક ટીપું પડ્યું. હું ચમક્યો. મ્હારી આંખો અચાનક ઉઘડી ગઇ. જોયું તો એ રહી રહી હતી. મ્હને જાત્રત થએલ જેતાં એ શરમાઇને જરા દૂર ઉભી રહી. છતાં હું સંસારની પ્રેમ-

પરિભાષાથી સર્વથા અજ્ઞાન અને નિરક્ષર એનાં ચિરાતા હૃદયપટ ઉપર અંકાયલી પ્રેમ-લિપિ ન ઉઠેલી શક્યો. ઉઠીને એનાં આંસુ લૂંછવા જોડેલો વિવેક મહારાથી ન બતાવી શક્યો. મહેં બહુ વારે મહામુશ્કેલીએ ડરતે દીલે ધીમે સાદે પૂછ્યું: “અત્યારે અહીં શા માટે આવી છે?”

એક આશાભરી નવ-પરેણિત યુવતી આવા વિચિત્ર પ્રશ્નનો શો પ્રત્યુત્તર આપે? મહારી નાદાનીયત અને અજ્ઞાન એ પામી ગઇ. ચીરાતે કાળજે એ કશો પણ જવાબ વાળ્યા વિના પીઠ ફેરવી ખારણા તરફ વળી. એનાં હૃદયની વેદના સમજવાને મહારામાં શક્તિ નહોતી. દીપક ધીમે થતાંજ મહેં ફરી માથે મોઢે ઝોલી ઉંઘવાનું શરૂ કર્યું. ઓ પ્રભુ! એક ઉમર લાયક યુવતીને મહારા જેવા કમ અકકલના નાદાન સાથે પરણાવી કળેડા કળાર માથાપોને એની કક્ષણતી આંતરડીએ કેટકેટલાં અભિશાપ વરસાવ્યાં હશે?

x

x

x

x

મધ્યરાત્રીના ખારનો સુમાર થયો હશે! ત્યાં એકાએક મહારા સાસુએ ખહારથી મળેને ખૂમ મારી. હું એ ચાર ખૂમે ગભરાયેલો દીવો મોઢોટો કરી આંખો યોગતો ખહાર આવ્યો. સાસુ-સસરા બેઠેલા હાથમાં લટકતા ફાનસો હતા. તેમણે મળેને વ્યાકુળ સાદે પૂછ્યું:

“તમે લલિતાને જોઇ છે?”

“લલિતા!” મહારાં મોઢામાંથી ધીમું પણ એક વાર એ નામ એ વેળા ખહાર નીકળી ગયું.

“હા, ખાર વાગવા આવ્યા, છતાં એ મંદિરે ન આવવાથી હું એની તપાસ કરવા અહીં આવી, તો એ પથારીમાં નથી.”

મળેને શું જવાબ દેવો? આ શું થઇ રહ્યું છે? એની કશી સમજ પડી નહિ. મળેને થાંભલાની સાફક રિથર ઉભેલો જોઇ ‘હું’ આ

ખાતમાં અગ્નિ હું” એમ માની સાસુ બોલ્યા: “આશો, તપાસ કરાવે.” મુંગે મોંઢે એજીનની પાછળ ડબ્બાઆ ખેંચાવ એમ હું એમની પાછળ ધસડવા લાગ્યો.

શંકાશીલ સાસુએ શોધ કરતા કરતા વાડાના કુંવાનું ટંકણું ઉઘાડું જોયું. ઉપર મુકેલ ડામ ન દોરકું નીચે પડેલું નિર્મિતાંગ બ્લેમ મજબૂત થયો. “નકકી લલિતાએ કુવામા પડી આપમાન કાધો છે.” એમ જાણતા એણે રડારોળ કરી મુકી. સસરાને તાકીદે ડોક્ટરને બોલાવી લાવવા માંડ્યા. આડોશીપાડોશીઓ એકઠા થઈ ગયા. કુવો બહુ ઉઠા નહોતો. એક બાહોશ તરનાર યુવકે સાહસ કરી કમરે દોરકું બાંધી અંદર ઝંપલાવ્યું. થોડાજ વખતમાં એ મ્હારી લલિતાની લાશ સાથે ઉપર આવી. રહ્યો મવક એક બાજુ આ દરમ્યાન નાટકના ટેબલની માફક ઉભા રહ્યા હતા!

બીજી તરફ સસરા ડોક્ટરને બધા આવી પહોંચ્યા. મર્નાઓ મેળો જોવા એકઠા થએલ શ્રીમાનો અને શ્રીમતીઓને વિદાય કરી મ્હારા સસરા લલિતાને ધરના અંદરમાં લાગ ના લઈ ગયા. ડોક્ટરે નાડ લાથમાં લાધી. “બહુ વખત નથી થયો, હજી જીવ છે, કદાચ બચી પાણીય.” કહી એમણે દવાનો એક ડોઝ એનાં મોઢામાં રેડયો. બીજા બે લાગ એક એક કલાકને આંતરે આપવાના કહી જો જનગૃતિમાં આવે તો સવારે ખાતર કરવાનું કહી શી લઈ એઓ રસ્તે પડ્યા.

એનાં પેટમાંનું પાણી તો પેલા બહાદુર યુવકે એને કુવામાંથી બહાર કાઢતાંજ લગલગ તમામ કાઢી નાખ્યું હતું, પરંતુ એના અંગે અંગ છોલાઇને લોહીનોહાણ થઈ ગયા હતા. બે કલાકના અખંડ ઉજાગના પછી એ કંઈક શુદ્ધિમાં આવી. એની પાપણે ઉઘડી. બધાના જીવમાં જીવ આવ્યો.

આંખો કિંઈક તો જ એણે પોતાની આંખો આંખો બોલ્યા સર્વ માથુસો તરફ એક વાર જોઈ લીધું. પછી એ ધીમા તૂટક અવાજે બોલી: “આ, તમે બધા બહાર જાવ, મ્હારે એમને કંઈ કહેવું છે...”

સર્વે ઉઠીને બાજુના ખંડમાં ચાલ્યા ગયા. હું એકલો જ એની પાસે ઉભો રહ્યો હતો. એણે મને સૂતા સૂતા આંખો ખસારો કર્યો. હું મૂંઝતી માથે એની પાસે બેઠો. એની આંખો આંસુથી ભરેલી હતી. મ્હારો એક હાથ એણે પોતાના હાથમાં લઈ મ્હારી તરફ જોયું. “મ્હેં શા માટે આમ કર્યું? તે તમે સમજી શકો છો?” એણે પૂછ્યું.

મ્હેં જવાબમાં કહ્યું હસાવી ના પાડી. એ આગળ બોલી: “હું હવે નહિ જીવું. તમે એક કામ કરશો?”

“શું?”

“પાણી મુકો, વચન આપો, કે મ્હારાં મૃત્યુ પછી તમે ઉમર-લાયક થમા વિના ફરીથી લગ્ન નહિ કરો. મ્હારી માથે અન્ય કોઈ આશાભરી યુવતીને આ સ્થિતિમાં નહિ આણો.”

હું એનું કહેવું કંઈ જ સમજી શક્યો નહિ. છતાં મ્હેં પૂછ્યું. “એટલે?”

“એટલે એજ, કે મ્હારી માથે બીજી કોઈ બાબતો જાવ તમે હવે નહિ બગાડતા. તમારા પૈસા અમારા જેવી કેટલી આશાભરી યુવતીઓને આમ અકાળે આપઘાત કરવા પ્રેરે છે, તેનો ખ્યાલ કરો. અયોગ્ય જોડાં જોડી આપણી કામ દિવસે દિવસે એક સંતાનના પાળા રહી છે. કેમ, તમે કંઈ સમજી શકો છો?”

મ્હેં સાફ દીસે માથું હલાવ્યું.

એણે એક ઉડા વિશ્વાસ મુકતા કહ્યું: “હું તમને શું કહું ? કેટલું કહું ? હવે કંઈ રીતે સમજવું ? તમે નાદાન છો, અણુસમજુ છો. અમારાં હૃદયની પીડા તમને ક્યાંથી સમજાય ? તમારા જેવા અણુસમજુની સાથે સંસાર માડી સળગ્યા કરવું, એના કરતા આ મ્હોત લાખ દરજ્જે ખેતર છે. બસ...દુઃખાણમાં એકજ વાત સમજી લ્યો, યાદ રાખો, અને તે...પચીસ વરસ સુધી ફરીથી નહિ પરણતા. ...” હું...ગર્હ છું...યાદ રાખજો...ભૂલતા નહિ...લાવો, મ્હને વચન આપો...”

અર્ધું પર્ધું સમજ્યો, છતાં મ્હેં એના હાથમાં હાથ મુક્યો, અને એણે આંખો મીચી દીધી. એનું શરીર ઠંડું પડી ગયું. સાસુ સસરાએ આવી જ્યારે પોકપોક પાડી ઘર ગળવી મૂક્યું, ત્યારેજ હું સમજ્યો કે મ્હારી લલિતા હમેશાને માટે હવે આ દુનિયા છોડી ગઈ છે.

પહેલીજ વાર મ્હારાં હૃદયમાં મુઝવણ થઈ. આંખમાં આંસુ ભરાયાં. સંસાર સ્ત્રી અને લગ્ન શી વસ્તુ છે ? તેનું આશુ લાન થયું. ખીન્ને દિવસે પિતાને ખખર પડતા મ્હને તેઓ તેડી જવા આવ્યા. મ્હેં ફરી લગ્ન ન કરવાની શર્ત સાથે જવા કપૂર્યું, પણ પિતાએ તો પહેલી પત્નીની ચિતાની રાખોડી શાન્ત થતાં પહેલાં રમશાનમાંજ મ્હને ચાંદલો કર્યો. પરિણામ એ આશુ, કે આજ-ધરખ્હાર છોડી હું અમુક સહેરના ગુરૂકુળ-આશ્રમમાં ન્હાસી આવી અભ્યાસ કરી રહ્યો છું.

—૦૦૦૦૦— જોડાં જોડનાર માખાપો મ્હારી આ કર્મકથા ઉપરથી ઘડો લે ! —૦૦૦૦૦—

અપરાધી

સં

સાર માડીને સુખ શી વસ્તુ છે ? એનો અનુભવ સરલાએ સ્વપ્ને પણ નહોતો કર્યો. સ્વર્ગીય સ્નેહના સ્હાવા લૂંટવાનું એ બાપડી નસીબમાં નહોતી લખાવી લાવી. મહીઅરમાં સાવકી માતાનો સંતાપ સહન કરી એ ન્હાનેથી મ્હોટી થઇ હતી. મ્હોટપણમાં ગરીબ, સાસરીયામાં ગુણુવાન વિદ્વાન પરંતુ કંગાલ કાન્તનો ગૃહસંસાર શોભાવવા આવી રહી હતી.

સદાની ભયંકર બદીમાં સુમનનાં પિતાએ ઘર-બહાર ગીરછે મુકી છેવટ આબર સાચવવા આત્મહત્યા કરી. આ ગોઝારા બનાવે સુમનને કોલેજ છોડવી પડી, અને સરલાને મહીઅર સાથેનો સંબંધ હમેશને માટે બંધ કરવો પડ્યો. સાવકી માતાના મ્હેણાં સહન કરતા, અને સ્વામીની નિન્દા સાંભળતા તેની ધીરજનો ભંડાર ખૂટી ગયો. ગરીબ છતાં ગુણુઅલ્પ પતિનું ભાડેનું કંગાલ ઘર એણે પસંદ કરીધું.

દુનિયાદારીના અનુભવ વિનાનો, ગૃહતંત્ર અને સ્ત્રીના ભરણુ-પોષણની ચિંતાની બાધિથી ઘેરાયલો, કેવળ અક્ષરજ્ઞાન લઇ અધૂરે અબ્બાસે સંસાર-સિન્ધુમાં લપસી પડેલો યુવાન સુમન મુઝાયો. એક બાળુ પિતાના લેણુદારો એને ઘરથરાવી રહ્યા હતા, બીજી બાળુ ઘર,

પત્ની, પેટ અને નોકરી વગરનાં જીવનની ચિન્તા એનું કાળજી કરી રહી હતી.

આખરે-ન છૂટકે સરલાના સત્યાગ્રહે એણે એનાં તમામ-પણાનાં ધરેણાંગાંઠા વેચીસાટી જેમ તેમ કરી પિતાનું કરજ પતાવ્યું. પરંતુ આમ કરતાં એક તો એ પોતે બાવો બની ગયો, બિચારી સરલાને પણ નિરાધાર બનાવી દીધી, એટલુંજ નહિ પરંતુ ન્યાતીલા અને સાસરીઆની આંખે ચઢી ચૂક્યો. ગરીબીના ગજબનાક વમળમાં ધુમરી ખાતા એ ભેશર દીલને દુનિયામાં મ્હારું કહી બોલાવવા માટે એની પત્ની સરલા સિવાય ખીજી કોઈ નહોતું.

પત્નીની આશાએ આશાએ સુમને પોતાનું દિન દિન લથડતું જતું શરીર સંભાળી રાખ્યું. રોજ ઉઠીને નોકરી માટે એ પ્રમાણિક અને બોળાં હૃદયના યુવાને અરજીઓ કરી પણ વ્યર્થ ! કેટલીક જગ્યાએ જાતે મળવા ગયો, પરંતુ ત્યાં એના અંતરાત્માને રૂએ એવી પ્રમાણિકતાની ખામી દેખાઈ ! નોકરી એટલે ગુલામીખત ! નોકરી એટલે પાપ-પૂણ્ય પ્રીછ્યા વિના ગમે એ રસ્તે પૈસો પેદા કરાવી આપી શકેને ખૂશ કરી પાંચ વેંતના પેટને પોષવાની એક હગબાજી ! એવો કડવો અનુભવ એને થયો.

સરલા એને બહુ સમજાવતી કે આ સત્યયુગ નથી, કળિયુગ છે. જે કડપના તમે કોલેજ-લાઇફમાં કરી હશે, જે સ્વપ્નાં તમે શાળામાં સેવ્યા હશે, અને જે આદર્શો તમે પુસ્તકો વાંચીને વિચાર્યા હશે, તે અનુભવ તમને આ બહારની દુનિયામાં કદાપી પણ નહિ સાંપડી શકે ! દુનિયાને દેખાડવાના અને ચાવવાના દાંત હાથીની માફક જુદા જુદા છે. દુનિયા અને તેમાં રહેતા મનુષ્યપ્રાણીઓ જેવાં ઉપરથી ઉજળાં

દુધ જેવા દેખાય છે, તેવા અંદરથી નથી હોઈ શકતા. એટલે તમે જે જાતની નોકરીની, અને જે જાતનાં જીવનની આસા આજના જગતમાં રાખો છો, એ કદાપી પણ ફળી શકે એમ નથી. માટે કાલમાં કમળ ઉગે છે, અને કંટકમાં ગુલાબ ખીલે છે, એમ આપ પણ આંખ-મોંચામણ કરી એ અપ્રમાણિક જગતજનો સાથે પાનું પાડી નિભાવી લેતાં શીખો !

પત્નીના હરહરેશના આવા ઉપદેશ અને કુદરતના અન્યાયે આખરે સુમનનાં દૈવી દીલની અદ્વા ગુમાવી દીધી. દુનિયામાં રહેવું હોય, જીવન જીવવું હોય, કુળવંતા અને કીર્તિવંતા કહેવડાવવું હોય, તો કોઈપણ પ્રકારે કેવળ કલહાર પ્રાપ્ત કરો. પછી તે ન્યાયને રસ્તે કે અન્યાયને રસ્તે !

ન્યાય અને નીતિને રસ્તે ચાંલી ભૂખમરો વેડી, બેહાલ બની એણે નતીજે ચાખી લીધા. આજ એણે અન્યાયનો-અધર્મનો પાસો એક વાર ફેંકી તકદીરની તાસીર અજમાવી જોવાનો સંકલ્પ કર્યો.

બે દિવસથી ધણી-ધણીઆણી બને માંડ એક વાર અડધે પેટે જમ્યા હશે ! અશક્ત અને લાચાર પતિવ્રતા સરલા પતિને વિશેષ ઝોણું ન આવે એ વિચારે આંતરવ્યથાને છુપાવીને મોહું હસતું રાખવાનો પ્રયત્ન કરી પાડોશીનું ફળણું મહામુશ્કેલીએ ફળી રહી હતી. ખીજ બાળુ તૂટાકાટા ખાટલા ઉપર જેની હઝામત વધી ગઇ છે, એવો સુમન માથે હાથે ટેકવી ઉંડા વિચારમાં લીન થઈ ગયો હતો. ત્યાં ટપાલમાં પત્ર આવ્યો.

અધીરાં હૃદયે એ ફાડ્યો ને વાંચ્યો. એક શિક્ષકની નોકરી માટે કાંધેલ અરજીનો એ જવાબ હતો. એમાં રૂમરૂ મળી જવા માટે લખાણ

હવું. પત્નીને ખૂશખબર સંભળાવી પોતાનો ફાટેલો ડગલો ચઢાવી એ સત્વર ધરબહાર નીકળ્યો.

x

x

x

x

કંગાલ સુમન ! કાન્તિલાલ શેઠને આલીશાન બંગલે આવી ઉભો. નીચે ઉભેલા ભીમસેની ભૈયાએ એના દિદાર જોઈ એને પગથીઆં ચઢતો અટકાવ્યો. સુમને જોઈ લીધું, કે શ્રીમતોને આંગણે પણ ઉપરની શિકલ અને ઉજળાં કપડાં જોવાય છે. દુનિયામાં માન વ્યક્તિને નહિ પરંતુ પોશાકને છે, પોઝીશનને છે. માણસના ગુણ જવશ્વેજ પૂજ્ય છે, જ્યારે પૈસો હરકોઈ જગ્યાએ હરકોઈ સમયે પાછો નથી પડતો.

એણે અરહનો જવામ ભૈયાજીના હાથમાં શેઠને પહોંચાડવા આપ્યો. ભૈયાજીએ હમેશની આદત મુજબ એ પરોપકારનું કૃત્ય કરવા માટે ચઢાપાણીની માગણી કરી. સુમને પોતાની અશક્તિ જાહેર કરી નોકરી મળશે તો જરૂર આપીશ, કહી એને કાલાવાલા કર્યા. પરંતુ ભૈયાજીને એ સાંભળવાની ધ્રુસદ નહોતી. એણે ‘ચલ બે મવાલી... નોકરી રહેને વાલે... કહાંસે આવે ?’ કહેતા કામળના કટકા કરી ફેંકી દેતા એને બહાર કાઢવા પોતાની ડાંગ ઉચકી. ‘અફસોસ’ એ એકજ ઉદ્દગાર મુખમાંથી સેરવી એ આશાભર્યા યુવાને પોતાની કમનસીબીને દોષ દેતા પીટ ફેરવી. એક વાર એના ગરીબીથી ગુંગળાયલા અને અન્યાય પામેલા અંતરને એવી દાઝ ચઢી આવી, કે લાવ ને થવાનું હોય તે થાય... આવા શયતાનોનું ગળું દાખી દઉં. લોહી પી જાઉં. પણ પાછળથી એની રૂઝપુઝ કાયા જેતાં અને સરલાનું નિર્દોષ વદન નજર સમક્ષ તરી આવતાં એની એ દક્ષિણ લાગણીનો ઉભરો ઉકળના દુધમાં પાણી પડે ને ખળભળાટ બંધ થાય એમ શાન્ત પડી

ગયો. આવા હરામી નોકરો અન્યાયને માર્ગે લાંચ રૂશ્વત મેળવી શેઠના બહાલા થઇ અમનચમન ઉડાવી શકે છે, જ્યારે મહારા જેવા પ્રમાણિકતાને વળગી રહેવા ઇચ્છતા કેમવાયજ્ઞા યુવાનોનો કોઈ ભાવ પણ પૂછતું નથી. શું જગત એટલે અધર્મ, અનીતિ, પાપ અને ભુદ્ધાણુનોજ લંડાર હશે ? દુનિયા એ શું આજે દાનવી વૃત્તિઓની વ્યક્તિઓને માટેનુંજ ક્રીડારથાન થઇ પડ્યું છે ? દૈવી અંશોને માટે એ સાવ નકામી થઇ પડી છે ?”

“ઓ પ્રભુ, મેહને આ ત્હારી અગમ્ય માયા નથી સમજતી. તું ઉઘે છે, કે જાગે છે ? છે કે નથી ? આ ત્હારો કંઈ જાતનો છન્સાક છે ? આવી આકરી કસોટી માપવામાં ત્હને કંઈ જાતનો આનંદ મળે છે વાર ? મહારા જેવા નાદાન અને નબળાં મનનાં યુવાનો આવે સમયે નીતિને ચૂકે, અન્યાયને પથે ચૂકે, તો પછી એને માટે જવાબદાર કોણ ?”

“ભૂખ અને તરસ માણસ પાસે કયું પાપ નથી કરાવતા ? મેવાડના મહારાણા પ્રતાપસિંહને જંગલમાં એક વાર મોગલ બાદશાહ અકબરશાહ ઉપર સંધિપત્ર લખવા પ્રેરનાર કોણ ? ત્હારી હદબહારની આકરી કસોટી ! હદ થાય છે, હવે ધીરજ અને હિંમત નથી રહેતી. હવે આ કુંદન વધુ વાર ત્હારી કસોટીનો તાપ જીરવી શકે એમ નથી.”

એનાં રોમેરોમમાં ધર્મ પતિ ધિક્કારની આગ લભુકી ઉઠી. આંખોમાં ખૂનસે અને હૃદયમાં શયતાને પ્રવેશ કર્યો. બગીચો વટાવી બહાર નીકળતાંજ એની નજર ત્યાં રમતી શેઠની બે-અઢી વરસની ન્હાની બાળકી ઉપર પડી. આવા થોડે દૂર બેન્ય ઉપર બેસી ઝોકાં ખાતી હતી. નિર્દોષ દૂસો સાથે ખેલતી બાળિકાએ એની તરફ હસિન મુદ્રાએ જોઇ એનું ધોતીયું પકડ્યું. સુમનની નજર એની ઉપર પડી.

પાપી વાસનાએ પોતાની પ્રવ્રજતા જણાવી. ગરીબીના મળએ, અસહ્ય અપમાને, બળે દિવસના બૂખરાએ, અને દુનિયાના ધાતકીપણાએ એને મનુષ્યમાંથી રાજતાન બનાવી દીધો. એણે ધીર રહી એ નિર્દોષ બાળીકાના હાથમાંથી સોનાની બે બંગડીઓ અને ડોકમાંથી ચેઇન કાઢી લીધી. પાપણના પલકારામાં આ કામ પૂરું થઇ ગયું. એક વખત હૃદયે કંઇક આંચકો ખાધો ખરો ! પણ ફરી સુવર્ણના ઝળકાટે એ ડગમગતા દીલને આંજી નાખ્યું. એ સીધો સડસડાટ એના નાણા કરવા બજારમાં ઉપડ્યો. પેલી બાલિકાએ દરવાજા તરફ આંગળી બતાવી રડવા માંડ્યું. આયાની ઉંઘ ઉડી ગઇ. પાસે આવી જુએ છે, તો બંગડી ને ચેઇન ન મળે ! હો-હા કરી એણે ભયાને બોલાવ્યો. ભયો વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયો.

એણે તાબડોતબ શેઠને આ વાતની ખબર કરી, વધારામાં પેલો ફાડી નાખેલ કાગળ બતાવ્યો. ‘મ્હને એ કોઇ મવાલી જેવો જણાતાં મ્હે’ એને અંદર ન આવવા દીધો, એટલે એ આ કાગળ ફાડી નાખી આ પ્રમાણે ચોરી કરી ચાલતો થયો’ એવી ઉંધી વાત ભયાએ શેઠને કાંતે નાખી. આજકાલના કાચા કાનના શેડીઆની માફક કાન્તિલાલે પણ એ સાચી માની લઇ ભયાને તુરત પોલીસ ઓફિસરને ટેલીફન કરી તે આવે તો તેમને લઈ આરોપીને ઘેર આવી પહોંચવા જણાવ્યું. સુમને અરજીમાં પોતાનું નામ ટેકાણું જણાવ્યું હોવાથી કાન્તિલાલ શેઠને તુર્ત મોટર જોડવી તપાસ માટે તેને મકાને જવા ઉપડ્યા.

x

x

x

x

દાર અંદરથી બંધ કરી સરલા દળણું દળી રહી હતી. કાન્તિલાલ શેડે મોટર બહાર ચોભાવી આડોશીપાડોશીને નામકામ પૂછી

પૂરતી ખાત્રી કરી એની સાંકળ ઠોકી. ફળાણું ફળતી સરલાએ સ્વામી દેવનાં બાવ્યા હશે, એમ સમજી હર્ષભેર હઠી એ ઉઘાડી નાખ્યા. જુએ છે તો સ્વામીની જગ્યાએ શ્રીમંત શેઠ! એની આંખોની કીકી સ્થિર થઈ ગઈ પાછલે પહે પાછળ હઠતી શરીર ઉપરનાં શાકાંતુરો વચ્ચે સમારતી એ આવનાર અગ્નિદેવ શ્રીમંતને એકી દસે બેઠ રહી. ત્યાં તો કાન્તિલાલ કે જે કાલસાની ખાણમાં આવો કાઢીનૂર જોતાંજ અંગ્રાજ ગયો હતો, તેણે સન્માનપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો: “સુમન-લાલ શ્રીમંતલાલનું ઘર આવડે?”

“હા...” જવાબ મળ્યો. “સુમનલાલ ઘરમાં નથી?”

“ના, બહાર ગયા છે.” “તમે એમનાં પત્ની છો?”

સરલાએ પ્રત્યુત્તરમાં ડાકું હલાવ્યું, એટલે કાન્તિલાલે રમાલ પડે કપાળ પરનો પરસેવો લૂંછતા આગળ ચલાવ્યું. “જુઓ બચ્ચીજ દીલગીરીની સાથે મ્હારે તમને જણાવવું પડે છે, કે તમારા પતિએ આજ નોકરીએ રહેવા માટે મ્હારે ત્યાં આવવાને બદલે મ્હારી પુત્રીના હાથમાંથી સોનાની બંગડીઓ અને ડાકમાંથી સોનાની ચેઇનની ચોરી કરી છે.”

“ચોરી!”

‘હા, મ્હારો નોકર અમલદારને તેડી અહીં આવી પહોંચે તે અગાઉ એ બાબતની તપાસ કરવા હું આગળથી જાતેજ અને આવી પહોંચ્યો છું. માટે જે ગુહનેગારને તમે છૂપાવ્યો હોય, તો તમારા લશ્કારને ખાતર કહું છું, કે તમે મ્હને સોંપી દ્યો.”

“હું ઇશ્વરનાં સોગંદ પર કહું છું, કે એઓ હજી અહીં આવ્યાજ નથી. તેમ એ ગમે તેવા છે છતાં આટલી હદ સુધી જામ, ચોરી કરે, એમ પણ હું માની શકતી નથી.” અર્ધી રહવા જેવી થઈ ગયેલ સરલાએ સ્વામીને માટે મક્કા બતાવી.

“બહેન, મ્હારા શબ્દમાં વિશ્વાસ રાખો. તમારા પતિએ નોકરી મેળવવામાં નિષ્ફળતા મળતા કદાચ આ બૂલ કીધી હોય, એમ સંભવી શકે છે.”

“ઓ પ્રભુ! અને જો એવું કંઈ હોય, તો પછી એમનું શું થશે?”

“બહેન, તમે જેમને માટે આટલો અડગ વિશ્વાસ બતાવી શકો છો, તેમને આવી કુમુદ્ધિ સૂજે એમ હું પણ સમજી શકતો નથી.”

“શું કહું? મીમાન શેઠજી, હું તમને અમારા અભાગીઆ સંસારની કર્મકથા શી રીતે સમજાવું? સગાંસનેહી સર્વ કોઈથી ત્યજ્યલાં એવાં અમે પતિ-પત્ની આજ બન્ને દિવસથી લાંઘણ ખેતી રહ્યા છીએ જગત અને જગતપતિ બંનેનાં હૃદયમાંથી અમારે માટે જ ખાસ દયાનાં ટીપાં ટપકતાં બધે થઈ ગયા છે. પ્રમાણિકપણે જીવવા ઇચ્છ્યમાર અમારા જેવા કંગાલ આત્માઓને માટે આ દુનિયામાં કોઈ સ્થાન હોય એમ હું જોતી નથી. આજ બન્ને માસ થયા, પેટને પ્રમાણિકપણે પોષવા મ્હારા એ પતિદેવતા નોકરી મેળવવાના ફાંફા મારતા હોવા છતાં, હજી એમને એમ રખડી રહ્યા છે. હજારો રૂપીઆની હોળી કરી પ્રાપ્ત કરેલ આજકાલની એ કેળવણીએ કોઈને ત્યાં વીસ-પચીસ રૂપરડીની ગુલામગીરી મેળવી શકે એટલીય કીંમત નથી રાખી! આપને ત્યાં આજ નોકરી મેળવવાનો છેવટનો પાસો ફેંકી જોવાની આશાએ અહોથી ચલા હતા, અને આપના કહેવા મુજબ જો કદાચ આપના તરફથી એમને એમાં નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થઈ હોય, તો પછી...તો પછી... આ અસહ્ય ગરીબી અને બૂખમરાની યાતનાએ એમને આવે અધમ રસ્તે ઉચ્કેરવા લલચાવ્યા હોય તો પ્રભુજીણે!”

“અરેરે! ત્યારે તો એ હરામખોર લેવાએ મ્હને એને માટે

ઉંઘ સમજાવ્યું પહેન, દીલગીર છું, કે તમારા પતિ સાથે મ્હને એ સંબંધી જરૂર મુલાકાત થવા પામીજ નથી. મ્હારા દરવાને એમને નીચેથીજ વિદાય કરી દીધા હોય, એમ લાગે છે.”

“અમે તેમ હો, કૃપા કરી આ અભાગીની સ્ત્રીનાં આંસુઓ તરફ જોઈ તમે એમને આટલી વખત ઉદારતાથી માણી આપો. જો ચોરીનો માત્ર એમની પાસે હશે, તો હું આપને ઘેર બેઠાં પાછો પહોંચાડીશ, અને જો એમાંથી કંઈ વેચાયો અગર તો વપરાઈ ચૂક્યો હશે, તો તેટલી રકમ હું દળણાં દણી, મજૂરી કરીને પણ પાછાં પાછાં અદા કરીશ.” સરલા હાથ જોડી મસ્તક નમાવી ધુંટણે પડી.

“ઉઠ, ઉભી થા, પહેન !” કાન્તિલાલે તેના હાથ પકડી તેને ઉભી કરતા અને તેની આંખ માંહેના આંસુ વસના છોડાથી લોહતા લાગણીભર્યે હોયે કહ્યું: “હું ત્હારે ખાતર નહિ, પરંતુ મ્હારા નીમક-હરામ દરવાનની જૂલને ખાતર આ પરિસ્થિતિમાં મુકાયલા ત્હારા પતિને બચાવી લઉંશ. એટલુંજ નહિ પરંતુ ત્હારો ગરીબ સંસાર, આજ પછી પ્રમાણિકપણે અને સતોષથી ચાલે, એટલા માટે એને મ્હારે ત્યાં ખુશીથી નોકરીએ પણ રાખીશ.”

“શું આપ અમારી ઉપર આટલી હદ સુધીની ઉદારતા બનાવશે?”

“જરૂર, લે આ મ્હારું વચન.”

સંજગન કાન્તિલાલે સરલાના હાથમાં હાથ મુક્યો. “મણુ ! તમારા જેવા ગરીબોની દાઝ જાણનાર શ્રીમતોને સો વર્ષના કરે! શેઠજી, તમારા આ ઉપકારનો બદલો અમે સમય આવે જરૂર અમારા સર્વસ્વના બોગે પણ બાળવા નહિ ચૂકીએ.”

સરસાના હાથમાં કાન્તિલાલ શેઠનો હાથ હતો. એ શેઠના અટલી હદના આહારના ભારથી માથું નમાવી ઉભી રહી હતી એક ધર્મ-અંધુ તરીકે કાન્તિલાલ એની પાસે નિર્દોષ ભાવે ઉભો રહ્યો હતો. ત્યાં એકાએક અર્ધપુલ્લા દ્વારને હડસેલો મારતો અર્ધચક્રમ સુમન અંદર ધસી આવ્યો. એના એક હાથમાં સોનાની ચેઇન ને બીજા હાથમાં સોનાની અંગડી વેચતા ઉપજેલા નાણાની નોટો હતી. જેને ત્યાંથી પોતે ચોરી કરી હતી, તેને પોતાનાં મકાનમાં પોતાની પત્નીનો હાથ હાથમાં લઇ ઉભેલો જેતાં એની આંખો ચાર થઇ ગઇ. એના હાથ-માંથી નોટના કટકા અને સોનાની ચેઇન નીચે જમીન ઉપર સરી ગયા. આંખોમાં લાલચોળ અંગારા ધીખી ઉઠ્યાં. જેને ખાતર એણે પોતાના પવિત્ર જીવનચરિત્રમાં પાપનો ધબ્બો પાડ્યો, સુખસતોષને ખાતર એણે અંતરના અવાજને ઠોકરે મારી ચોરી કીધી, કલંક વહેણું, તે આખરે આવી બેવફા !

પરંતુ એ હોઠ ઉઘાડે, યા કોષનો માર્યો પત્ની કે શેઠ ઉપર ખૂની હુમલો કરે, એ અગાઉ સરલા હિંમતથી એની છોક પાસે આવી પેલી નોટ ને ચેઇન ઉપાડી આંસુભરી આંખે બોલી: “પ્રભુ ! આ શું ? શું સરસાના સહચારી અને સત્યનિષ્ઠ એવા સ્વામીએ આ ચોરી કીધી છે ?” સુમને જવાબ ન વાળ્યો, એટલે સરલા એના ખભા પકડી તે દલાવતાં બોલી: “બોલતા કેમ નથી ? સાચું કહો, આ શેઠની પુત્રીની ડાકમાંથી આ સોનાની ચેઇન તમે ઉતારી લીધી છે કે નહિ ? એના હાથમાંની અંગડીઓ કાઢી લઇ તે વેચીને તમે આ નાણાં લાવ્યા છો કે નહિ ?”

“જરૂર, સરલા, હું ચોર છું. ગરીબીની અસહ્ય સાતનાએ મને

આ ખોટું રસ્તે ઉતાર્યો છે. મહેં ચોરી કીધી છે. હું એ કપૂસ કરું છું. છતાં એની માફક કોઇ પરાયા ધરની આબરુદાર પરણેલી પત્નીનો હાથ તેના પતિની ગેરહાજરીમાં પકડી પ્રેમ-નાટક ભજવવા જેટલી હદે હજી નથી પહોંચ્યો. પતિવ્રતપણાનું ધનંડ રાખી પવિત્રતાનું આમ મ્હારી પૂઠ પાછળ લીલામ કરનાર એ સતી, તું શું મોહું લખને મ્હારી પાસે આ પપતો-ચોરીનો જવાબ માગે છે ? ત્હારે ખાતર-ત્હને સુખી કરવા ખાતર-ત્હારી ભૂખના દુઃખથી કરમાતી આ મનોહર સુંદરતા કે જેની રંગેરંગમાં આજ હું એર બરેલું જોઈ શકું છું, એને કરમાતી અટકાવવાને ખાતરજ મહેં આ સાહસ ખેડ્યું છે...”

“પરંતુ.....મિલુ...બહાણા.....”

“મ...સ...” એક અક્ષર પણ આગળ ખોલી મ્હને છેતરવનો દોંગ કીધો, તો જનથી મારી નાખીશ. કાન્તિલાલ શેઠ, તમે શ્રીમતો પૈસાને જેરે અમારી મા-મ્હને અને પત્નીએને આમ પાપ માર્ગે ઉનારી અમારાં મરીઓના સુખી ગૃહસંસારનું સત્માનાશ વાળતા...”

એનાં મોઢામાંથી આગળ શબ્દો બહાર પડે, યા તો એ ઉચ્કેરાયલો આત્મા કાન્તિલાલ ઉપર ધસી જાય, એ પહેલાં બહાર ખારણા આગળ ખીજી મોટર આવી ઉભી રહી. સરકાનાં નજર ખારી તરફ ગઇ. એણે દોડીને બોલ્યું. “પોલીસ આવી પહોંચ્યા...” એનાં મોઢામાંથી એક ભયંકર ચીસ નીકળી ગઇ. એ શેઠને છુંટણીએ પડી. “ઓ દયાના અવતાર, કૃપા કરી મ્હારે ખાતર એમના અપમાનભર્યાં શબ્દો તરફ ન જોશ. તમારું આપેલું વચન યાદ રાખજો.”

સુમન ફાટી આંખે આ નાટકના પ્રવેશો જોતો રહ્યો. ત્યાં તો અનલદાર તથા પોલીસો સાથે ભેયાજી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ભેયાની

નજર જમીન હિપર પડેલી મોનાની ચેદન તરફ ગઇ. એણે એ તરફ જોવાડી અમલદારના હાથમાં આપી, “એ રહા ચુરા હુવા માલ..... સારું...અબ્બ એ ચોરકો ગીરફતાર કીજીએ.” અમલદારે કાન્તિલાલ શેઠ તરફ જોયું. “મી કાન્તિલાલ, તમારી ચોરાયલી વસ્તુઓ માંહેની આ એક છે, એમ તમારા આ માણસનું કહેવું સાચું છે?”

“સાહેબ, મહારા માણસે આપને ખબર કરી અને મોલાવી લાવવાની ઉતાવળ કરવા બદલ હું દીલગીર છું. આપના હાથ માંહેની વસ્તુ જો કે છે મહારી માલીકીની, પરંતુ એ ચોરાયલી નથી.”

“ત્યારે?” “મહારી રાજપુત્રીથી મહેં એને બક્ષીસ કીધેલી છે.

“હેં! બક્ષીસ!” બૈયાજી સરલા અને સુમન ત્રણે શેઠના મહોંમાંથી આ શબ્દ નીકળતા આશ્ચર્ય પામી ગયા.

“તો પછી આ આપના માણસને ચોરી થયાની ખબર આપી તેડવા મોકલવાની જરૂર?”

“એમાં એની અને ત્યારી બંનેની સમજદાર થઇ ગઈ છે. આપને પડેલી તસ્તીને માટે હું દીલગીર છું.”

શેઠ કાન્તિલાલે અમલદારની નોંધપોથીમાં સડી ફની આપી, એટલે એણે વિદાય લીધી. ત્યારબાદ શેઠનાં આ વિચિત્ર વર્તનથી અજાણ થઇ ઉભેલા બૈયાજી તરફ ફરી કાન્તિલાલ બોલ્યા: “રામજોપાળ, આ માણસ મહેને મળવા માટે આજે બંગલે આવ્યો હતો?” “જી...હા...”

“અને તમે તેને એમને એમ કાઢી મુક્યો કેમ? જાવ, તમારા જોવા નોકરની મહેને જરૂર નથી. હું તમને મહારી નોકરીમાંથી આજથી છૂટા કરું છું.” “પરંતુ શેઠજી.....”

“બસ, આવતી કાલે આવી તમારો નીકળતો પગાર ચુકતો લઈ જાઓ. અને મી. સુમનલાલ, મહારી ગણુ બહાર થએલ આપના એ

અપમાનને માટે હું અંતઃકરણથી દીલગીરી જાહેર કરું છું. એટલુંજ નહિ, પરંતુ આપની કીધેલી અરજી બહાલ રાખી આવતી કાલથી આપની ઇચ્છા હોય તો નોકરી પર હાજર થાવ એવી ઉમેદ રાખું છું.” એટલું કહી એમણે બહાર જવા પગલું ભર્યું.

“ઉભા રહો, આપ આપની ચેઇન અને આ બંગડીની કોમતના રૂપીઆ.....” સરલાએ ચેઇન અને રૂપીઆ ત્રીસની નોટ ધ્રુજતે હાથે લઇ એમની સ્થાએ ધરી.

કાન્તિલાલે એનાં અશ્રુભર્યાં વદન પ્રતિ એકવાર જોયું શંકાશીલ સુમન એક બાજુ ઉભો ઉભો મુગે મોઢે આ બધી ગંભીર ઘટના નિહાળી રહ્યો હતો. શેઠ હૃદયભેદક વાણીમાં બોલ્યા: “જહેન, તું સામાન્ય સ્ત્રી નહિ પણ દેવી છે. ત્હારા ગરીબ દુઃખી સંસારમાં સુખ-સંતોષના પ્રકાશ પડે, એવી અંતરની લાલી ઇચ્છાઓ સાથે હું ત્હને આ ન્હાની શી રડમ ભેટ કરું છું. અને આ સુવર્ણની સાંકળી એક ભાઇ તરીકેની યાદગીરીમાં ત્હને અર્પણ કરું છું.”

“પણ એમ હોય નહિ...તમે.....” એ કહેતી રહી ગઈ, અને શેઠ કાન્તિલાલ બહાર નીકળી પોતાની મોટરમાં બેસી ચાલતા થઇ ગયા. બૈયો રામગોપાળ પણ નોકરી જવાથી પોતાનું વૈર વાળવાનો નિશ્ચય કરી મૂઝ પર તાવ દેતો રવાના થઇ ગયો. રસ્તાં કંકત પતિ-પત્ની સુમન ને સરલા બે !

“દ્યો, આ તમારી પાસે રાખો...” સરલાએ ચેઇન ને રૂપીઆની નોટો પતિ સન્મુખ ધરી.

“શેઠે ત્હારા સતીત્વ પર ખૂશ થઇ ત્હને એ બંને વસ્તુ બક્ષીસ કીધી છે. એટલે તુંજ પહેર તુંજ એમાંથી ખાઇ-પી મોજ કર. હું

તો ચોર છું, કંગાલ છું. ત્હારો પતિ ચરાને, ત્હારો પ્રેમ મેળવવાને નાલાયક છું. આવી વસ્તુઓ હું ત્હને ક્યાંથી અપાવી શકવાનો હતો ?”

“સુમન, સુમન, આ તમે શું બોલો છો ? હું પૈસાની નહિ પણ પ્રેમની ભૂખી છું. સોનાની નહિ પણ સ્નેહની તરસી છું. આટલા વખતના સહવાસ છતાં તમે મ્હને હજી ન ઓળખી શક્યા ?”

“નહિ, પરંતુ આજ બરાબર ઓળખી શક્યો છું. અફસોસ ! દેખાવમાં ઉપરથી દુધ જેવું સફેદ દેખાતું સોમક મિત્તરથી મ્હોત નિષળવવાનો બધાંકર ગુણ ધરાવતું હશે. એમ કોણ જાણી શકે છે ? દૂરથી દેખાવડા દેખાતાં અને સુવાસે હૃદય તથા આંખને આકર્ષતા એવા ગુલાબના પુષ્પો પોતાની કોમળ પાંદડીઓની પાછળ તીવ્ર કાંટાઓ છૂપાવતા હશે તેની શી ખબર ? કમનીય ક્રાન્તિથી દીલ લોભાવતા કમળપુષ્પો પોતાને કેદ કરવાની બૂરી નેમ ધરાવતા હશે, એની એ બાપડા બોળા મધુકરને ક્યાંથી ખબર હોય ? રૂપના અત્યારથી આંજલી રોશની તેની ઉપર મરી શીટરા જતાં અંધ પ્રેમીને દગાખોર નીવડી ભરિમભૂત કરી દેશે એની એ બાપડા પાગલ પરવાનાને શી ખબર હોય ? ચમકારા મારતી પીળાશ એકલા સોનાની નહિ પણ પિત્તળની પણ હોય છે, પહેલદાર પાસાવાળી હીરાકણ્ણિનેજ નહિ પણ કાચની કટકીઓ પણ નિવડે છે, એ વાત આજ સુધી પુસ્તકોમાં વાંચી હતી, કાને સાંભળી હતી હતી, પણ આજ જાતે અનુભવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો.”

“એટલે શું તમને મ્હારા વર્તન માટે કંઈ વહેમ પડ્યો છે, વાર ?”

“પવિત્રતાના ઢોંગ કરવા અને સ્ત્રી-ચરિત્રની રમત રમવી હવે તું છોડી દે સરલા, જા, તું મ્હારી રાજપુત્રીથી ક્રાન્તિલાલ રૈકને ત્યાં

જમ રહી શકે છે. ધરને ખુણે ચોરીકુપીથી મ્હને અંધારામાં રાખી તું પાપાચાર કરે, એના કરતા જાહેર રીતે તું એ શ્રીમંતનું ધર શોભાવી એની સહચરી થાય.....”

“અ...સ” સરલાએ એને મોઢે આડો હાથ દાખ્યો. નાથ, હું નથી ધારતી, કે આજે તમારી મગજશક્તિ ઢેકાણે હોય ! જે મ્હારે જવુંજ હોત, હું એવી પાપાચારી થવાનું છુટ્તી હોત, તો પછી તમારી સાથે આવા ઝુપડા જેવા ધરમાં આજ સુધી શા માટે રહી હોત ? સાવકીના રનેહને છાત મારી પીચરીઆ સાથે શા માટે રહી હોત ? આવાં ફાટાં-તૂટાં વસોથી શરીરને ઢાંકી, પેટે પાટા બાંધી, ખખખે દિવસના કડાકા ખેંચી, દળળા દણી તમારી ઉદાસીનતા ટાળવા હસતું મોઢું રાખવાના મિથ્યા પ્રયાસો શા માટે કરત ? શ્રીમંત ધર અને ધરેણાનોજ શોખ હોત, તો પછી.....” એની આંખોમાંથી શબ્દે શબ્દે આંસુના ટીપાં ખરતાં હતાં.

“મ્હને ઉપદેશ કે દલીલની કીલ્સુફી તેમજ આંસુના ટીપાંથી જીતવાનો-ડગમગાવવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન હવે ન કર. મ્હું જે જોયું છે, તે હું કદી ભૂલી શકનાર નથી.”

“તો પછી આપનો એ સંશય દૂર કરવાનો કોઈ રસ્તો ?”

“એકજ.....” “અને તે ?” “મ્હારે આ ધર છોડી જવું.”

“ના, ના, એમ ન કરશો. એટલું બધું ભયંકર પગલું એક-એક ન ભરશો. પ્રભુ, આવું અવિચારી સાહસ કરશો તો પાછળથી પસ્તાશો, રોશો. હું આપને કદાપી પણ-કોઈ રીતે પણ આ ધર છોડી જવા દેનાર નથી.” એણે એના પગ પકડી લીધા.

“તો પછી તું આ ઘર છોડી જા. આ ઘર હવેથી આપણે બેઠને નહિ સંઘરી શકે. ક્યાં તું નહિ, ક્યાં હું નહિ? આપણા બેમાંથી એકે બીજાનો રસ્તો રાજપુત્રીથી મોકળો કરી આપેજ છુટકો.”

“કોઈ પણ રીતે તમે તમારો આ નિશ્ચય ફેરવી શકો એમ નથી?”

“નહિ...”

“પાછળથી તમારી આ શંકા ખોટી સાબીત થશે તો !”

“તો તે વેળા વગર કહ્યું હું મ્હારી જૂલનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લઈશ.”

“તો ભણે, આપ પુત્રીથી રહો. આપની એવીજ ઇચ્છા છે, આપને મ્હારા જવાથીજ શાન્તિ વળતી હોય, તો તેમ કરવા હું તૈયાર છું. પરંતુ...” એની જીભ થરડાવા લાગી. “પરંતુ શું?”

“મ્હારે જવાને માટે કોઈ સ્થાન નથી.”...હું ક્યાં જઈશ?”

“કાં! શાન્તિલાલ શેઠને ત્યાં જા. તે ત્હને પુત્રીથી રાખશે.”

“નાહક એ પવિત્ર નામને શા માટે વગોવો છો? લાઇ-બ્રેન જેવા નિર્મળ સંબંધને તમે આમ કલંકીત આંખે શા માટે અવસોડો છો?”

“એમ કંઈ મોઢેથી લાઇ કહેવાથી લાઇ થોડું થઈ જવાય છે? અને વળી લાઇ હોય, તે આટલે લાંબે વખતે આવા સંજોગોમાંજ આમ એકાન્તમાંજ બ્રેનની ખચર પૂછવા ખાસ આવી ચઢે? પોલીસ અમલદારને બોલાવનાર ત્હારી વિનંતિને માન્ય રાખી મ્હને એમને એમ છોડી દે! જતા જતા ત્હને આ નજીવી રકમની સોનાની સાંકળી ને આ નોટો બદલીસ કરતો જાય !”

“હશે, તમારે એમ માનવું હોય તો માની શકો છો. બ્રેમનું એસડ હુનિયામાં વિનાશ સિવાય બીજું છેજ નહિ.”

“તો પછી આવી દલીલોની શી જરૂર છે? સરલા, જા, જો હું ખોટો દરીશ, મહેને મહારી ભૂલ સમજાશે, તો હું ત્હને દેવી તરીકે-સતી તરીકે સ્વિકારી ત્હારા ચરણ ચૂમવા તત્પર થઈશ.”

“પરંતુ હું નથી માનતી, કે હવે આપણે ભવિષ્યમાં મળીએ! આ આપણી છેલ્લી મુલાકાત-છેલ્લું મિલન છે.”

“કુદરતની ઇચ્છા વિના મનુષ્યની કોઈ પણ ધારણા ફળી શકતી નથી.”

“ભલે, તો હું જાઉં છું.” એણે ચીરાતે હૈથે દ્વાર તરફ પગલું ભર્યું.

“જા, સુખી થા અને લે આ ત્હને મળેલી ભેટ ત્હારી સાથેજ લેતી જા.” “મહારે એને શું કરવી છે?”

“ત્હારે ફાવે એમ કર. હું એને અડકવા ઇચ્છતો નથી.”

“તો આપ એમને પાછી મોકલાવી દેજો.”

“કોઈએ કોઈને પ્રેમથી આપેલી ભેટ હું શા માટે પાછો આપવા જાઉં?” “ભલે, લાવો, હુંજ એનો બદોબસ્ત કરીશ.”

વિધાતાના લેખને કાણ મિથ્યા કરી શકે? એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી એ નોટો અને સુવર્ણ સાંકળી ઉપાડી વિધાતાના વમણમાં ફૂંકી મારવા આંસુભરી આંખે ધર છોડી ગઈ.

*

*

*

*

રાત્રી પડી. લગભગ નવ-દશનો શુભાર થયો. પણ બહેમને વટોળીએ ચઢેલા સુમનનાં મગજના તરંગો સ્થિર થઈ શક્યા નહિ. શાન્તિ સહનશીલતા અને નિર્દોષ એને આજ છોડી ગયા હતા. શેઠ ક્રાન્તિલાલ અને સરલાને કંઈ જાતનો સંબંધ હશે? પોતે ન્યાય કરવામાં ભૂલ્યો તો નહિ હોય? એ વિચારે તેનું મગજ ગૂંથાઈ રહ્યું હતું.

આખરે અચાનક કંઈ નિશ્ચય થતા એ બડબડતો બડબડતો ઉભો થયો. ડગલો ચઢાવ્યો. “જે હશે તે ત્યાં જણાશે. એ ત્યાંજ ગઇ હોવી જોઇએ. બીજે ક્યાં જાય ?” એણે શેઠ કાન્તિલાલના મક્કાન તરફ ચાલવા માંડ્યું.

આ જાગ્રુ અભાગીની પતિથી ત્યજીપેલ અને વિના કલંકે કલંકીત દરેલ સરલા પેલી નોટો અને સોનાની સાંકળી કે જોણે તેના સૂખી સંસારમાં ઝેર રેડવાની ગરજ સારી હતી, તે બંને તેના પવિત્ર હૃદયના માલીકને પાછી સોંપી ઉપકારનો ભાર મરતાં પહેલાં માથેથી ઓછો કરવા શોધતી શોધતી શેઠ કાન્તિલાલને બંગલે બરાબર રાત્રીને નવ-દશને શુભારે આવી ઉભી.

કાન્તિલાલ પણ પોતાના ઓરડામાં આજના જનાવ ઉપર ઉંડો વિચાર કરતા આરામખુરશીમાં જાગતાજ પડેલા હતા. ત્યાં નોકરે આવી કાંઈ બાંધ આપને મળવા આવી છે, એવી ખબર આપી.

“બાંધ ! અને તે મહેને મળવા ! અત્યારે ! જા, એને સંભાળપૂર્વક અહીં લઇ આવ.” આશ્ચર્ય પામતા શેઠ ખુરસીમાં ટટાર બેસતા એને હુકમ કર્યો. નોકર નીચે ગયો. અભાગીની સરલાને પોતાની સાથે ઉપર આવવા જણાવ્યું. બંને એ દાદર ચઢવા માડ્યો. પાછળ ઉઘાડા બારણામાં એજ વેળા એક પુરુષ વ્યક્તિ પ્રવેશી. એ સરલાનો જોમી ભરથાર સુમન પોતે હતો. એણે પણ ધીમે કદમે એની પાછળ પાછળ ચઢવા માંડ્યું.

“કાણુ સરલા !” શેઠ ખુરસીમાંથી એને જોતાંજ ઉભા થઇ ગયા. “મહેન ! તું...અત્યારે...અહીં ? ત્હારી આંખોમાં આંસુ કેમ છે ? શા માટે આવી છે ?”

દ્વાર પાછળ સંતાપલો સુમન આ બધું સાંભળતો હતો. કાન્તિલાલ શેઠે પોતાની પત્નીને બહેનને સંબોધને સંબોધી ત્યારથીજ એ ચમક્યો હતો. ત્યાં તો એને કાને સરલાના હૃદયભેદક શબ્દો પડ્યા: “ભાઈ, કહેવાનો અને સાંભળવાનો સમય હવે નથી રહ્યો. કૃપા કરી આ આપની બેટા પાછી સ્વિકારો.” એણે સાંકળી અને નોટ પાસેના ટેબલ ઉપર મૂકી દીધાં.

“પરંતુ કંઈ કારણ?”

“તમારી બક્ષીસ આપેલ એ બે વસ્તુઓએ મ્હારા ગરીબ છતાં સુખી સંસારમાં અમૃત સરસાં આનન્દ ઝરણાં રેલવવાને બદલે હળાહળ ઝેરના ટીપાં ટપકાવ્યાં છે.”

“એટલે શું સુમનલાલ સાથે ત્હારે એ માટે તકરાર થયું?”

“હા, તકરાર, અને તે આ જીવનમાં હવે કોઈ રીતે ન ભાંગે એવી!” એણે જવાને માટે પગલું ભર્યું.

“અરે પણ ઉભી તો રહે. આમ અધૂરી વાત કરીને ક્યાં જાય છે? લે, આ અત્યારે પાછી લઇ જા, અને સુમનને મ્હારા તરફથી એટલું કહેજે, કે હું સવારે ત્હને મળી આ માટે.....”

“માફ કરો, હું હવે ઘેર જતી નથી.” “હેં! ત્યારે?”

“એમની ઇચ્છા છે, કે મ્હારે હવેથી હંમેશને માટે ધર છોડી જવું.”

“તો શું એણે ત્હને કાઢી મુકી છે?”

“આપ જો સમજી શકો તે.”

મ્હને ન્હોતી ખબર કે આટલી ઉચ્ચ કેળવણી લેનાર સુમન મ્હારી આ ઉદારતાનો આવો ઉધો અર્થ કરશે? આ પ્રશ્ન, શું ગરીબી

માણસને આટલી હદ સુધીનો કડોર બહેમી અને શયતાન બનાવી દે છે? બહેન, જો વાંધો ન હોય, તો ખુશીથી તું આજની રાત આ તારા ભાઈને ત્યાં આરામ લઈ શકે છે. કાલે સવારે હું તારા ભાન ભૂલેલા એ સ્વામીને જાતે મળી આપણા પવિત્ર સંબંધની ખાત્રી કરાવી આપીશ.”

“ નહિ, હું જઈશજ... મ્હારે હવે કશી પણ ખાત્રી કે ખુલાસો નથી કરાવવો.”

એણે છેલ્લું પગલું દ્વાર આગળ મૂક્યું, કે તરતજ પાછળ સંતાપનો મુમન કે જેણે આ તમામ વાર્તાલાપ સાંભળ્યો હતો, તે બહાર નીકળ્યો. એની આંખમાં હર્ષના આંસુ હતા. સંશયનો ઝાંઘ દીવમાંથી સાફ થઈ ગયો હતો. એ અપરાધી આત્માને પોતાની ભૂલ સમજાઈ હતી. એણે એનો હાથ પકડી લીધો. “ દેવી, સરલા, મહેને માફ કર. હું તારો અપરાધી છું.”

શેઠ કાન્તિલાલ અને સરલા ચમક્યા. “કોણ ! તમે ?” સરલાએ પતિને ઓળખતા સાતનહ એમને ખમે પોતાનું માથું મુકી દીધું. રત્નેદાવેશમાં એ ઘડીવારને માટે પોતાની દેહશુદ્ધિ ભૂલી ગઈ.

*

*

*

*

બરાબર એજ વખતે ઉઘાટી આરીમાંથી એક કઠાવર વ્યક્તિ ઓરડામાં કૂદી પડી. “કોણ રામગોપાળ !” એટલા શબ્દ શેઠનાં મોઢામાંથી બહાર પડે તે પહેલાં તે પાપણના પલ્લકારામાં એ નિર્દય ને નીમકદરામ નોકરે પોતાના હાથમાંની કાતીજ છૂરીનો ઘા શેઠની પીઠ પર કર્યો. કાન્તિલાલ ઊભા હતા ત્યાંજ પછડાઈ પડ્યા. સરલા ફાટી આંખે

જેઠ રહી. સમજોપાળ આવ્યો હતો તેમ બારીએથી કુદકો મારી પાછો જેતજેતામાં પસાર થઇ ગયો. બ્યારે આ અચાનક બનેલા બનાવે સ્તબ્ધ થઈ ગએલો સુમન ધીમે કદમે શેઠના પ્રાણુવિહિન શય પાસે બેઠો. પડખામાં પેટેલી અને આરપાર પુટેલી ધારદાર છૂરી તરત એણે એક વાર જોયું. સરલાને ગૂપચૂપ ઘેર ચાલ્યા જવાનું કહી એ ફરી એક વાર મુઝવાયલે મને શય પાસે બેઠો. શરીરમાં જીવ છે કે કેમ ? તે તપાસવા એણે પોતાનો હાથ શેઠને કપાળે મૂક્યો. ‘હજી જીવ છે’ એમ ખાત્રી થતા એણે પહેલી નજર એના પડખામાં ખૂંચી રહેલી છૂરી બહાર ખેંચી કાઢવા તરફ દોડવી મૂક પકડી ખૂબ બળપૂર્વક ખેંચતાં એ બહાર ખેંચાઇ આવી. બરાબર એજ વખતે પેલો નોકર સરલાને ચાલી ગએલી જેતાં હવે બારણા બંધ કરી સૂઇ જવા માટેની છેવટની રજા મેળવવા શેઠના ઓરડામાં આવી ચઢ્યો. સુમનના હાથમાં લોહીવાળી છૂરી હતી. કાન્તિલાલ શેઠ લોહીલોહાણુ દશામાં જમીન ઉપર પડેલા હતા. “ખૂન.....ખૂન.....” એણે સુમન કંઈ ખુલાસો કરે તે પહેલાજ વાધ શિકાર પર હલંગ મારે એમ કુદી તેને ગરદનમાંથી પકડી લેતા બૂમેબૂમ મારી ધરના બીજા તમામ માણસોને જાગ્રત કરી દીધા. શેઠની વૃદ્ધ માતા વિધવા બહેન, રસોયો, આયા વિગેરે કોલાહલ સાંભળતાંજ ત્યાં એકઠા થઇ ગયા. શેઠના વડીલ બંધુ કે જેઓ પરદેશથી પાંચ સાત દિવસ ઉપરજ આવ્યા હતા, તેમણે તરતજ પોલીસને ટેલીફન કર્યો. બીજી બાજુ નોકર દોડતો જઈ ડોક્ટરને તેડી લાવ્યો. પરંતુ બનનાર બની ચૂકી હતી. બાપડા સુમનના નિદોષપણનો પુરાવો આપવા માટે કાન્તિલાલના બીડાયલા હોડો ફરી વાર ઉઘડયા તે નજ ઉઘડયા.

*

*

*

*

નિર્દોષ છતાં દૈવસંજોગે ખૂની દરેકા સુમને કોર્ટમાં ન્યાયાધિશ સમક્ષ પોતાની નિર્દોષતા પૂરવાર કરવા માટે બહુ બહુ કશું, સાધવી સરલાએ પણ સોગંદ ઉપર પોતાના સ્વામીને બીન ગુહનેગાર જાહેર કરી મૂકત કરવા પુષ્કળ કાલાવાલા કર્યા, પરંતુ ન્યાયાધિશે એમના એ એકરાર પર ધ્યાન આપવાની સાફ ના પાડી. પેલો નોકર કે જે સરલાને ઉપર શેઠ પાસે લઇ ગયો હતો, તેણે સોગંદ ઉપર એવી જુથાની આપી, કે “હું” જ્યારે લગભગ અગીઆર વાગે આ સ્ત્રી એને ઘેર જવા પાછી ફરી, ત્યારે દ્વાર બંધ કરી સૂઇ જવા માટેની શેઠની રજા મેળવવા એમના ઓરડામાં ગયો હતો. તે વેળા આરોપી મ્હારા મરનાર શેઠનાં લોહીલોહાણુ શય પાસે બેઠેલો હતો. એના હાથમાં કોર્ટમાં રજુ થએલી ધારદાર લોહીવાળી છૂરી હતી. એની હાલત એક ખૂનીની માફક ગભરાયેલી હતી. આ ઉપરાંત ન્યાયાધિશને આપા તરફથી મરનારની અગીઆમાં રમતી બાળાના હાથમાંથી બંગડી તથા ડાકમાંથી સોનાની સાંકળી ચોરી જનાર તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યો હતો. જેમાંની એક મરનારના ઓરડામાંથી પોલીસને મળી આવી હતી, જ્યારે દસ દસની ત્રણ નોટ પોલીસ અમલદાર તરફથી તેજ જગ્યાએથી મળી આવેલી રજુ કરવામાં આવી હતી. આ બધા વિરૂદ્ધ પુરાવાઓ વજ્ર દાર ગણી ન્યાયાધિશે એને આરોપી ઠેરવી આખરે જન્મદેશનીકાલની સગ્ન કરમતી, સરલા એ સાંભળતાંજ ત્યાં બેસી શકે એમ તૂટી પડી.

*

*

*

*

આરોપી-ખૂની પોતે નહિ પણ રામગોપાળ હોઇ એને રજુ કરવા માટે સુમન અને સરલાએ શેઠના ભાઈ તથા સરકારી અમલદારોને

બહુ બહુ સમગળ્યું, પરંતુ કોઇએ એ ગરીબ આપડાઓનાં બોલ ઉપર ધ્યાન ન આપ્યું. ઉપલી અદાલતમાં કેસ ફરીથી ચલાવવા અગર તો જામીનગીરી આપવા માટે પણ બિચારી સરલા પાસે કંઈ નહોતું. નિષ્કુર જગનના આવા આંધળા મનસાફે સુમનની સાથે સરલાની શ્રદ્ધા પણ ગુમાવી નાખી હતી. સ્વામીની સદાને માટે વિરહ વેદના સહવાની જન્મદેશનિકાલની સળ સાંભળતાંજ એ પોતાની જાતને ભૂલી ગઇ હતી.

આવતી કાલે સવારે સુમનને સળ અમલમાં મુકવાની હતી. સગાંજ્ઞાણને છેવટેથી મુક્તાકાત આપવાના નિયમાનુસાર સરલાને સરકાર તરફથી ખમર આપવામાં આવી હતી. ભાંગેલે હંથે એ આશાભંગ યુવતી જેલના લોખંડી બારણા આગળ પોતાના કંપતા પગો ટેકવી ઉભી રહી હતી. ત્યાં દરવાજો ઉઘડ્યો. દાદી અને મૂછ વધી ગઇ છે, એવો ભયંકર ચહેરાવાળો સુમન એ અંધારી ઓરડીના એક ખુણામાં મગજનું સમતોલપણું ગુમાવી અર્ધ દિવાનાવસ્થામાં હાથર અને તેના મનસાફને રક્તનેત્રે હૃદયથી શાપ આપતો લમણે હાથ ટેકવી બેઠો હતો. આ દુનિયાના વિચિત્ર ન્યાયે એ ડાહ્યાને આજ દીવાનો બનાવી મુક્યો હતો.

“મહારા નાથ, મહારા પ્રભુ...” કહેતી સરલા આંસુભરી આંખે એને બાંકી પડી. બંને પરસ્પરને બેટી ખૂબ રોયાં. “સરલા, દેવી, હવે આ પાપીને-દુનિયાની નજરે ખૂની દરેજાને તું ભૂલી જાજે.” સુમનનાં ચીરાઇ જતાં હૃદયમાંથી નિરાશાભર્યાં ઉદ્ગારો સરલા લાગ્યા. “એમ ન બોલો. આખી દુનિયા ભલે આપને ખૂની માને, હું આપને નિર્દોષ માનું છું. સહુ કોઇ ભલે ભૂલી જાય, તમારી આ સરલા જીવનમાં છેલ્લો શ્વાસ છે, ત્યાં સુધી તમારી મૂર્તિ નહિ ભૂલી શકે.”

“સરલા, દેવી, તું હજુ પણ ઇશ્વર અને એના ઇન્સાફમાં માને છે? હજુ તને ધર્મ, નીતિ અને સત્યમાં શ્રદ્ધા છે.”

“હતી, પણ હવે કાણુ જાણુ કેમ ઓછી થતી જાય છે.”

“તો અસ, હવે દેવી શક્તિથી આ જગત ચાલે છે, એવી માન્યતા દીલમાંથી જૂંસી નાખ. અધર્મ અનીતિ કાંઈ પણ રીતે મૂળે થએલા આ અન્યાયનો.....”

એ આગળ બોલે, તે પહેલાં જેલરે આવી સમય પૂરો થઈ જવાની ખબર આપી સરલાને જ્હાર જવા કહ્યું. હૃદયની ધગધગતી આગ આમ અંધુરેજ ધુંધવાઈ ગઈ. સરલાથી છૂટા પડતા ચોંધાર આંસુએ રડી દેવાયું. જેલરના હુકમથી બે સિપાઈઓએ એને બળાકારે સુમનથી છૂટી પાડી જ્હાર કાઢી મુકી. નિર્દય જગતમાં કાંઈએ એ અનાથને સાથ ન આપ્યો.

રાત્રીના લગભગ દસનો સુમાર થયો હતો. સુમનના ઘરની બારીમાંથી એક અજાણી વ્યક્તિએ અંદર પ્રવેશ કર્યો. દીપક જાંખો જાંખો બળતો હતો. આવનારે એનું તેજ વધાર્યું. એ પ્રકાશમાં એણે શું દીઠું? ઓરડાની વચ્ચેવચ્ચે સરલા ચત્તીપાટ પડેલી હતી. એના હાથમાં એક પત્ર હતો. આવનારે એના કપાળ ઉપર હાથ મૂક્યો શરીર ઠંડું હતું. પ્રાણ-પક્ષી પિંજર છોડી ઉડી ગયો હતો.

આવનારની આંખો માંહેથી આંસુના બે ટીપાં સરી પડ્યાં એણે પેલો પત્ર ઉપાડી દીવા પાસે જઈ વાંચ્યો. એમાં લખ્યું હતું, કે ‘જેને આ પત્ર મળે તે જગતને જાહેર કરજે, કે અભાગીની સરલાએ ઝેર પી આત્મહત્યા કરી છે, અને મરતી વખતે ઇશ્વરને ઓળખીને જાહેર કરતી ગઈ છે, કે શેઠ કાન્તિલાલના ખૂતી એના પતિ સુમન-

લાલ નહિ, પરંતુ શેઠનો જુનો નોકર રામગોપાળ છે. જે સરકાર પોતાને ઇન્સાફી કહેવડાવવાનો દાવો કરતો હોય, તો એ ખરા ખૂનીને પકડી યોગ્ય સજા કરે, અને સંજોગનો ભોગ થઈ પડી શિક્ષા પાત્ર કરેલ એક નિર્દોષ માણસને પહેલી તકે બચાવી લે.”

આવનાર વ્યક્તિએ પત્રને ચુમી પાછો હતો, ત્યાં હાથમાં મુકી દીધો. એનાં મોઢામાંથી એટલા ઉદ્ગાર સર્યા: “ઓ નિર્દય વિધાતા ! જે સતી સાધવીને માટે મ્હેં જેલમાંથી છટકવાનું લાયકર સાહસ કીધું તેને પણ અતિ ત્હેં મ્હારે માટે ન રહેવા દીધી. બસ દુનિયા હવે ભલે આ નિરપરાધીને અપરાધી માને આ સુમન હવે ખરેખરો અપરાધી થઈ બતાવવા ઇચ્છે છે. મ્હારી ખાત્રી થઈ છે કે આ જગતમાં ઈશ્વર, ધર્મ કે ઇન્સાફ જેવી કોઈ વસ્તુ છેજ નહિ. અને એટલા માટે હવે મ્હારું વૈર, મ્હારો અદ્વેષ, મ્હને થએલા આ ગંભીર અન્યાયની વસૂલાત મ્હારે પોતે મ્હારા પુરુષાર્થથીજ મેળવવી જોઈએ. અરે કોઈ દાર ફોકે છે...” એને કાને બારણા ફોકાતા હોય એવો અવાજ આવ્યો. “પોલીસ પૂંદે પડી છે, તેજ હોવી જોઈએ.” હાલુ માત્રમાં એ આવ્યો હતો તેમ ખારીમાંથી ફૂદકા મારી પલાયન થઈ ગયો.

x

x

x

x

પાંચ દિવસ વીતી ગયા છે. જાહેર છાપાઓમાં “જન્મદેશ-નિકાલની સજા પામેલા સુમનના ન્હાસી છૂટવાની, સરલાએ કીધેલા આપઘાતની, તેના અંતિમ વેળાએ લખેલા પત્રની, અને શક પડતા આરોપી ભૈયા રામગોપાળની માહિતી આપનાર વ્યક્તિને સરકાર તરફથી જાહેર થએલ બસો રૂપિયાના ઇનામની વાતો છપાઈ ચૂકી છે. છતાં અપરાધીનો પત્તો ખાતો નથી.

સાંજના સાત સાડસાતનો શુભાર થયો હતો. શહેર બહાર આવેલા નિર્જન જંગલના એક એકાન્ત ભાગમાં એક ઝાડ નીચે એક ચીથરેલાલ લિખારી આખા દિવસના પરિશ્રમથી થાક્યોપાક્યો આવી આડો પડ્યો. એને ખાવાનું ભાન નહોતું. આંખો ઉગ્મગરાથી લાલચોળ થઈ હોવા છતાં નિદ્રા એનાથી નવ ગાઉ દૂર ભાગતી દેખાતી હતી. એને કાને પોલીસ"ના ભણુકારા અથડાઈ રહ્યા હતા. એ અપરાધી હતો. ક્રાન્તિલાલ ગોસ્વામી ખરો ખૂની બેયો રામગોપાળ હતો. એની આંખો ચોમેર છેલ્લા ચાર દિવસથી ભયને જોઈ રહી હતી. ત્યાં એની નજર એ વૃક્ષ ઉપર બેઠેલ એક ખીજ ચીથરેલાલ વ્યક્તિ ઉપર પડી. "પોલીસ...ડિટેક્ટીવ..." એની તીલ્લી ચીસ એ અપરાધીના મોઢામાંથી સહસ્રા નીકળી ગઈ. એ જીવ લઈ મુઠ્ઠીઓવાળી જ્યાં દોડાય ત્યાં દોડવા માંડ્યો. ઝાડ ઉપર બેઠેલ વ્યક્તિ કે જે અન્ય કોઈ નહિ પણ એની જ શોધમાં નીકળેલ, વૈરની ધૂનમાં પાગલ બનેલ સુમન પોતે હતો, તેની ઉંચ ઉડી ગઈ. એ ચાંક્યો. ઝાડ ઉપરથી પાકું ફળ તૂટે એમ એ નીચે તૂટી પડ્યો. શિકારી હાથમાંથી છટકતા શિકારને પકડવા છલંગ મારે, એમ શ્વાસભેર એ રામગોપાળની પાછળ દોડ્યો. પીડ પાછળ વારંવાર જોતો અર્ધાધી રામગોપાળ મ્હોતને મોઢા આગળ આવેલું જોનાંજ હિંમત હારી ગયો. એની આંખે અંધારા આવ્યા. રસ્તામાં પડેલા પથરની ડોકર વાગતાંજ એ નીચે તૂટી પડ્યો. પિત્તાડી ઉંદરપર દૂદે એમ સુમન એની ઉપર ફર્યો. એની છાતી ઉપર ચઢી એ હાથે ગળું દબાવી દીધું. ત્યાંજ એના ખભા ઉપર પાછળથી કોઇનો હાથ પડ્યો. એણે પાછળ જોયું. સી. આઈ. ડી. ખાતાનો અમલદાર પોલીસ સાથે ત્યાં ઉભો હતો. "આ રહ્યો અપરાધી...ખૂની..." સુમન રામગોપાળના મ્હોતનું છેલ્લું ડચકું ખાતા શરીરના ઉપરથી ઉભો થઈ ગયો.

અમલદારે એને પરહેજ કર્યો. રામગોપાળ મરતા મરતા પોતે કાંધેલું ખૂન કબૂલતો ગયો.

x

x

x

x

ફરીથી ન્યાયદરબારમાં અપરાધી સુમનને ઉભો કરવામાં આવ્યો. અમલદારે રામગોપાળને મરતી વખતે ખૂનતી કબૂલાત આપ્યાની તોંધ કોર્ટમાં રજુ કરી. ન્યાયાધિશે અપરાધી રામગોપાળનું ખૂન કરવા છતાં આ વેળા સુમનને એની ઉપર પડેલા સંકેટો લક્ષમાં લઈ નિર્દોષ જાહેર કરી છોડી મુકવાનો હુકમ કર્યો.

*

*

*

*

પવિત્ર ગંગાને કાંટે આજ પાંચ વરસથી એક પાગલ સંન્યાસી સવાલ નાખી બેઠો હતો. એ માળાને મણકે મણકે 'સરલા...સરલા' એજ બોલ બોલતો હતો. જે કોઈ એને પૂછતું તેને એ એટલો જ જવાબ આપતો. દુનિયામાં ધર્મ નથી, ઇશ્વર નથી, સત્ય નથી, ઇન્સાફ નથી. કોઈપણ માણસ પવિત્ર નથી. પૂણ્યાત્મા નથી. જગત આખું અપરાધી છે. હું તમે સર્વ કોઈ અપરાધી છીએ. જ્યાં પૈસો છે, ત્યાં પાન્હેછે, અધર્મ છે. જ્યાં ગરીબી છે, ત્યાં નિર્દોષતા છે. માટે ધર્મને નામે ધુતી ખાતા અને કેવળ અનીતિ અને અધર્મનો અડો જમાવતા આવા દેવસ્થાનોમાં અધશ્રદ્ધાથી હજારો રૂપિયાની સખાવતોની હાળી કરતા દેશના તમારા લાખો બૂખે મરતા દેશખંધુઓને માટે કોઈ "અનાથાલય" "ગરીબાશ્રમ" "બેકારાશ્રમ" બંધાવો. અને એ બાપડાઓને સંજોગના ભોગ બની ન છૂટકે ઇન્સાનમાંથી શયતાન બનતા અટકાવો." કોઈ એને પૂછતું: "મહારાજ, આપનું નામ?" તે જવાબ દેતો, "અપરાધી."

કેટલાક એને “પાગલ” માનતા, કેટલાક એને “અદ્ભુત” યોગી માનતા, કેટલાક એની મસ્કરી કરતા, તો કેટલાક ધર્મીઓ એને ગાળોથી નવાજતા. છતાં એની અડગતા, સદનશિલ્પતા, ઉપદેશ, એવા ને એવાજ હતા !

આખરે એનું તપ દુન્યું, એની ઠંડા મુગ્ધા કોઈ શ્રામતે તો નહિ પરંતુ એક “શરીર ગ્રંથ” એ એની સમક્ષ ધનભંડાર ખુલ્લો મુક્યો. પાપમાર્ગે મેળવેલી પૂજા એણે સદર્પ સ્વીકારી. એ પૈસે એણે એક મહાન હમારત હાથ કરી. એનું નામ એણે “અપરાધીઓનું આશ્રયસ્થાન.” રાખ્યું. પતિતો, અનાથો, અશક્તો, ગરીબો અને નિયાતી ઘાતકો સપાટી વિના અપરાધે યા નહવા અપરાધે આખા જીવનભરને માટે જેને કપાળે ‘અપરાધી’ નો સિદ્ધા કોડો નિષ્કુરપણે છોડી દે, એને માટે આ સ્થાનના આરણ્ય ચોવીસે કલાક ખુલા મુકાયા. — આજ એનું કોઈ આશ્રમ કે એ અપરાધી જેમાંનું એક નહું નથી. —

છેલ્લામાં છેલ્લા નવા બહાર પડેલા પુસ્તકો.

જવાહીર નેદવંતા પંચા	૦-૮-૦	જીવનનું રહસ્ય	૦-૮-૦
ગુરુત્વનું જાણુકર	૧-૪-૦	અરબનાની આનંદ	
તાત્રી તલવાર	૧-૪-૦	રજની	૧-૪-૦
ગાયરો	૦ ૧૨-૦	રાજ માર્ગ	૩-૦-૦
લાલીના લેખ	૦ ૮-૦	પરીએનો પ્રદેશ	૨-૦-૦
મોરડી જવાહીર	૨-૮-૦	પ્રાણુશંકર પંડીતના	
પુસ્ત્રીનું બગર	૨-૮-૦	પરકમ	૨-૦-૦
ડીટેક્ટીવ જ્યંત	૨-૮-૦	આલ વીનાદ	૨-૦-૦
અહુતી (પ્રેમચંદ્રની)	૦-૮-૦	વિલ્લ સમાં વીનાસ	૩-૮-૦

—* ફક્ત નવલકથાના શોખીનોજ માટે *—

દુઃખી દંપતી	૦-૮-૦	કાવ્ય દોહન	૧-૪-૦
સાત સૂઢનો હાથી	૦-૧૦-૦	સુઝા બહોતેરી	૧-૪-
પ્રેમવાણી ભજનમાળા	૦-૧૦-૦	દેવી ગીતા	૦-૧૨-૦
અધુરી આશા ૧-૨ (સાથે)		શેઠ સગાળશાહ	૦-૮-૦
રક્ત કાગળ	૦-૧૨-૦	કેકા પંડીતની ગુપ્ત વીદ્યા	૦-૮-૦
અધુરી આશા		મદુકળા (મોટી)	૧-૪-૦
જ્વેલ કાગળ	૧-૮-૦	પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ ૧-૨	૦-૧૨-૦
મુંબઈની પોદ	૨-૮-૦	સરોવરની મુંઢરી ૧-૨	૦-૧૨-૦
રાજ કઠીયારો	૧-૦-૦	સમાજની સંધ્યા ૧-૨	૦-૧૨-૦
છેલ્લા આંસુ ૧-૨	૦-૮-૦	ઝેરની પ્યાલી ૧-૨	૦-૧૨-૦
શ્રન્નાની કપટકળા ભાગ		જળ કુમારી ૧-૨	૦-૧૨-૦
૧ થી ૬ દરેકના	૧-૦-૦	લકત સુરદાશ ૧-૨-૩	૧-૦-૦
વિનાસીની વામા	૧-૦-૦	ખીરખલ આદશાહ (મોટી)	૧-૪-૦
મુઝીશ ટીયર	૧-૪-૦	ખતીસ પુતળીની	
હુન્નર શીક્ષક	૧-૦-૦	વાર્તા	૩-૦-૦
કોકશાસ્ત્ર	૧-૪-૦	આવલા ખૂન કેસ	૫-૦-૦
સાંસારીક ગુપ્તમાન	૧-૪-૦	હારવે નરીમાન કેસ	૫-૦-૦
ધોળપદ સંગ્રહ	૧-૦-૦	ન્યુટનના છકકા પંખ	૩-૦-૦
ભગવદ્ ગીતા (પાકી)	૦-૧૦-૦	કર્નલેડ નીસ્ટન કેસ	૨-૮-૦
વાજાંત્ર શીક્ષક	૧-૦-૦	પોલ કેસ	૨-૦-૦
વીર કુણાલ	૧-૦-૦	ડો. આરટન કેસ	૧-૪-૦
મહાભારત દુર્ગાશંકર	૨-૪-૦	દીવાની કે શાણી ૧-૨	૮-૦-૦
,, વસંતલ વ્યાસ	૮-૦-૦	શ્રીમંત સહારક મંડળ	૪-૦-૦

શ્રી “હરિહર” પુસ્તકાલય સૈયદપુરા-મુરત.

રૂપીયા અઢીસો અર્ચતાં પણુ ન મળે એવો

..... અમૃત્ય ગ્રંથ .....

સિવિલ એન્જનીયરિંગ

— યાને —

— (શિલ્પ શાસ્ત્ર) —

દેશિ ગણિત શાસ્ત્ર અને અગ્રેજી પદ્ધતિ.

ભૂમાપન શાસ્ત્રની સમજુની અને તેના નીચમો તેમજ તેનું ગણીત આકૃતીઓ દરેક જાતની સર્વે, જેવી કે ચેનસર્વે, શંકુસર્વે, પેન ટેબલ સર્વે, કંપાસ સર્વે, થીઓડોલાઇટ (દુરખીન સર્વે) સર્વે, લેવલિંગ, ટ્રાવેલસ ટેબલ, વેલ્યુએશન (મકાનો તથા જમીનોની ખરી કિંમત શકવા બાબત) સ્પેસિક્રિકેશન (ખાંધકામમાં ક્યો સામાન વાપરવો તેની સવિસ્તર હકીકત), રેટ એંગલમેટર (ખાંધકામમાં સામાન કાચીગર, મજૂર કેટલા જોઇએ તે તેની કિંમત સાથે) દેશી શાસ્ત્રમાં શિલ્પ કામની દરેક બાબત અને કાણીજ જાતનાં ખાંધકામને ઉપયોગી ટેબલો ઉત્તમ પ્રકારના વિખ્યા પબ્લીક સિલ્કિ શાદી અને શરણ ભાપામાં ભરપુર, લોકલખોર્ડ, મ્યુનીસીપાલીટી, રેલ્વે, એસીસ્ટેટો વીગેરે પબ્લીક વર્કસ ડીપાર્ટમેન્ટમાં કામ કરતા એન્જનીયરો, ઓવરશીયરો, મીસ્ટ્રીઓ, વર્કમાનકુતો અને દરેક જાતના કાચીગરો જેવા કે સુધાર, કડીઆ, સલાટ વીગેરે તેમજ નવીન મકાન બધાવનારાઓ મોજણીદાર, સર્વેઅર, તલાટી, મામજનદાર, મીલ માલીક, એન્ડરો, વકાલો, વીગેરે દરેક જાતનાં ખાસ ઉપયોગી થક પડે એવો અમૃત્ય ગ્રંથ.

પુસ્તક સુપરેચલ આફેજ પાંચસો પચીસ પાના કતાં મૃત્ય માત્ર રૂપીયા પદર. આજેજ લખેા—

શ્રી હરીહર પુસ્તકાલય, સૈયદપુરા, સુરત.

—* નમુનો મફત મંગાવો *—

[પોસ્ટેજ માટે બે આનાની ટીકીટ બીડા]

પ્રાણી તેલ મોટી સાઈઝ કી. ૩ ૧
 નાની સાઈઝ કી. ૮ આના
કુસુમ બહાર તેલ આટલીની કીમત
 એક રૂપીઆ.

વાળને કાળા લાંબા અને સુંદર બનાવે છે.

ગુજરાત—કાઠીઆવાડ માટે એજન્સી આપવાની છે
 નીચિને સરનામે લખો યા મળે:—

કે. ટી. સ્ટેમ્પવેન્ડર	વી. પરસરામ એન્ડ કં.
મદનવાડ, એન્ડરસન રોડ,	સદાસીવ ગલી, કાંઠાવાડી,
પોસ્ટ: વલસાડ.	મુંબઈ. નં. ૪.

!! કેમેરા મફત મેળવો !!

રૂપીઆ દસની કીમતનું ગજવાનું ઘડીયાળ મંગાવી
 ધનામમાં કેમેરા મફત મેળવો. મનીઓરડર જરૂરીથી મોકલો.
 વી. પી. મંગાવનારે રૂપીઆ બેનો મનીઓરડર એડવાન્સમાં મોકલવો.

એનેજર:—સન વોચ કંપની.

જાનમહુમદ બીલ્ડીંગ. કેમ્પ કંપની સામે,
 ચરની રસ્તા, મુંબઈ નં. ૪.

સમાજના બંડખોર પુસ્તકો

રા. 'પુષ્પ'ની એક નવીન કૃતી
: તે :

‘અલિદાન’

હિન્દુ સમાજમાં બંડ કરાવ-
નારી તથા હાહાકર વર્તાવ-
નારી એક અણુમોલ કૃતી.

સુંદર ચીત્ર સાથે
છતાં મૂલ્ય: ફક્ત ચાર આના

એકવાર

અ

ધુ

‘મોએ લંડન રાજરહસ્ય વાંચ-
શો તેના કરતાંએ વધી જ
તેની એક રા. અધુરની બીજી
કૃતી તે...

કાન્તાની કપટકળ

આ ૧ થી ૬માં પુરી વાત
રાયબ ૧૨ પેજ સામગ્રી છતાં
લગભગ ૮૦૦ પાના
મૂલ્ય માત્ર રૂપિયા ૭

જરૂર | **અ ધુ રી આ શા** મંગાવો

હાર્મોનીયમ શીખનારાઓને
માટે તફાન નવીન પદ્ધતિ
સરળ રીતથી તફાન
સહેલાઈથી શીખી શકાય
તેવું સરળ પુસ્તક

સર્વ વાજંત્ર શીક્ષક
મૂલ્ય રૂપિયા એક.

**આ
શા**

વાંચી
જુઓ

રા. પુષ્પના નામથી કોણ હવે
અજાણ્યું રહ્યું છે તેમની
સમાજમાં બંડ કરાવતી એક
સુંદર નવલકથા તે...

અધુરી આશા

સુંદર ૮ ચીત્રા પાકું સોનેરી
પુઠું લગભગ ૫૦૦ પાના
સુંદર એક કામગીરી છતાં
મૂલ્ય માત્ર રૂપિયા ત્રણ

અમારે ત્યાં તમામ જાતના લાયબ્રેરીના ચલુગારરૂપ પુસ્તકો તફાન વ્યાજબી
ભાવે મળશે તેમાં ૧૦ થી તે ૬૦ રકા સુધી કમીશન કાપી આપશું.
આજેજ લખો—**શ્રી હરીહર પુસ્તકાલય, સૈયદપુરા-મુરત.**

શ્રી “મોટેશ્વર” શ્રી. પ્રેસ, બરાનપુર બામળ—મુરત

